

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

ZEYNƏB FİRDOVSI qızı MƏMMƏDLİ

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN BƏDİİ DİLİNDƏ

SİNTAKTİK-ÜSLUBİ VASİTƏLƏR

HSM – 060201 – Dilşünaslıq (İngilis dili)

Magistr elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya

DİSSERTASIYA

Elmi rəhbər: _____

Əliyeva Xəyalə Şahverdi qızı

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru.

Bakı – 2022

MÜNDƏRİCAT

Giriş -----	3
I Fəsil: Müasir dilçilikdə üslubi vasitələrin elmi – nəzəri əsasları -----	5
1.1. Sintaktik - üslubi vasitələrə dair elmi ədəbiyyatın təhlili -----	5
1.2. Sintaktik - üslubi vasitələrin növləri -----	13
II Fəsil : İngilis və Azərbaycan bədii dilində işlənən sintaktik-üslubi vasitələrin müqayisəsi -----	28
2.1. Bədii mətnlərdə sintaktik-üslubi vasitələrin mətn yaratma gücü -----	28
2.2. İngilis və Azərbaycan bədii əsərlərində sintaktik-üslubi vasitələrin oxşar və fərqli xüsusiyyətləri -----	50
Nəticə -----	64
İstifadə edilmiş ədəbiyyat -----	66

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Nitqin canlı və emosional olması dildə müxtəlif vasitələrin köməyi ilə həyata keçir. Ekspressivliyin yaranması üçün dilin müəyyən qatları üzrə bir sıra dil vahidləri xüsusilə fərqlənir. Onların içində sintaktik vasitələri xüsusilə vurğulamaq lazımdır. Sintaktik vasitələrin üslubi xüsusiyyətləri üslubiyyat, ekspressiv-üslubi sintaksis, nitq mədəniyyəti kimi dilçilik sahələrinin diqqət mərkəzindədir. Bu sahədə bir sıra tədqiqatlar mövcuddur. Lakin hələ də sintaktik üslubi vasitələrin geniş və sistemli tədqiqi aparılmamışdır. Bu və ya digər tədqiqatlarda sintaktik üslubi vasitələrin bir qismi təhlil edilsə də, müəyyən qismi diqqətdən kənar qalmışdır. Sintaktik üslubi fiqur olan təkrar və növləri isə ən çox tədqiq olunan dil vahidlərindəndir. Bununla belə bu üslubi vahidlərin mətnyaratmada rolunu müəyyənləşdirmək, bədii əsərlərin dilində onların üslubi xüsusiyyətlərini təhlil etmək dilçilik üçün aktual mövzulardandır.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqat işinin obyektı ingilis və Azərbaycan dillərində sintaktik-üslubi vasitələrdir. Tədqiqat işinin predmeti isə, müxtəlif sistemli dillərdə sintaktik-üslubi vasitələrin müqayisəli təhlilindən ibarətdir.

Tədqiqat işinin məqsəd və vəzifələri. Tədqiqat işinin əsas məqsədi ingilis və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında sintaktik-üslubi vasitələrin üslubi və qrammatik xüsusiyyətlərini müəyyən edərək müqayisəsini aparmaqdan ibarətdir. Bu məqsədə çatmaq üçün qarşımızda aşağıdakı əsas vəzifələr durur:

-üslubi vasitələrin növlərini müəyyən etmək;

-dildə üslubi vasitələrin rolunu müəyyən etmək;

-sintaktik üslubi vasitələrlə bağlı tədqiqatları təhlilə cəlb etmək;

-ingilis və Azərbaycan dillərində sintaktik üslubi vasitələrin mətnyaratma gücünü bədii əsərlərin dili əsasında qeyd etmək;

-müxtəlif sistemli dillərdə sintaktik üslubi vasitələrin işlənmə xüsusiyyətlərini, oxşar və fərqli cəhətlərini göstərmək;

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsası. Dissertasiya işinin yazılmasında tipoloji, təsviri və müqayisəli metodlardan istifadə olunmuşdur. Dissertasiya işinin nəzəri əsasını mövzuya dair müxtəlif dilçilər tərəfindən yazılmış elmi ədəbiyyat təşkil edir. Buraya A.S.Abdullayev, K.M.Abdullayev, İ.M.Adilov, A.M.Bəylərova, Ə.M.Dəmirçizadə, T.Ə.Əfəndiyeva, İ.F.Varduld, L.Bumfild, K.A.Dolinin kimi müəlliflərin tədqiqatları daxildir.

Mövzunun elmi yeniliyi. Tədqiqat işində müxtəlif sistemli dillərdə sintaktik üslubi vasitələrin mətn yaratma və bədii əsərlərin dilində üslubi xüsusiyyətləri sistemli şəkildə tədqiq olunmuşdur.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Magistr dissertasiyasından əldə edilən nəticələrdən bu mövzuya dair magistr dissertasiyalarının, diplom işlərinin, kurs və sərbəst işlərin yazılmasında istifadə edilə bilər. Tədqiqat işinin praktik əhəmiyyəti əldə edilən nəticələrin ingilis və Azərbaycan dilinin üslubi qatını öyrənərkən, nitq prosesində sintaktik üslubi vasitələrdən düzgün istifadə olunmasından ibarətdir.

Tədqiqatın aprobasiyası. Magistr dissertasiyası Azərbaycan Dillər Universitetində İngilis dilinin leksikologiyası və üslubiyyatı kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatın əsas müddəaları mütəmadi olaraq kafedranın iclaslarında müzakirə edilmişdir. Tədqiqat işinin mövzusu ilə əlaqədar “İngilis və Azərbaycan dillərində təkrir sintaktik üslubi fiqur kimi” adlı məqalə çap olunmuşdur.

Dissertasiyanın strukturu. Magistr dissertasiyası mündəricat, giriş, 2 fəsil, hər fəsil iki yarım fəsil olmaqla 4 yarım fəsildən, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyatlardan ibarətdir.

I Fəsil: Müasir dilçilikdə üslubi vasitələrin elmi – nəzəri əsasları

1.1.Sintaktik - üslubi vasitələrə dair elmi ədəbiyyatın təhlili

Dilin müxtəlif funksiyaları vardır: kommunikativ, normativ, fikri ifadə etmək, ekspressivlik və s. Bunlardan ilki, yəni kommunikativ funksiya ünsiyyət qurmağa xidmət edir və əsas sosial funksiya hesab olunur. Nominativ funksiya əşyaları adlandırmaqla bağlıdır. Ekspressiv, yaxud emosional funksiya isə danışanın subyektiv, emosional münasibətini ifadə edir. Dildə bu ekspressivliyi yaradan vasitələr çoxdur. Bunun üçün bir sıra fonetik, leksik, morfoloji və sintaktik vasitələr vardır.

Biz tədqiqat işimizdə sintaktik vasitələrin üslubi çalarları ilə bağlı məsələlərə toxunacağıq. Bu problem ilə məşğul olan dilçilik sahələri üslubiyyat, ekspressiv-üslubi sintaksis, nitq mədəniyyəti kimi elmlərdir. Ekspressiv-üslubi sintaksisin işlənmə dairəsi bədii üslubdur.

Ümumiyyətlə, sintaksis üslubiyyatda ən az tədqiq olunmuş sahələrdəndir. Təsadüfi deyildir ki, Əbdüləzəl Dəmirçizadə və Qızqayıt Mustafayeva kimi müəliflərin eyni adlı “Azərbaycan dilinin üslubiyyatı” kitablarında fonetik, leksik, morfoloji vahidlərin üslubi xüsusiyyətlərindən bəhs etsələr də, ayrıca olaraq sintaktik vahidlər və onların üslubiyyatda yerindən söz açılmamışdır.

Beləcə, söz birləşmələri, cümlələrdə fikrin ifadə formaları, emosionallıq, təsirlilik, intonasiya, söz sırası kimi sintaksisin üslubi xüsusiyyətləri kifayət qədər tədqiq olunmamışdır.

Bu baxımdan “Azərbaycan bədii dilinin üslubiyyatı” (Oçerklər) kitabı üslubi vahidlərin tədqiqi ilə bağlı yazılmış önəmli vəsaitlərdən hesab olunur. Burada dilin müxtəlif səviyyələri üzrə üslubi vahidlərin növləri, onların üslubi imkanları qeyd olunmuşdur. Xüsusilə, sintaktik vahidlərin üslubi imkanları – cümlənin məqsədinə görə növlərinin, söz sırasının, əlavə və xüsusiləşmələrin, xitabların, təkrirlərin, mürəkkəb

cümlələrin və durğu işarələrinin sintaktik vahid kimi obrazlılıq yaratma üsulları burada öz əksini tapmışdır.

Kamil Əliyev “Üslubiyyat və üslublar sistemi” tədqiqatında “Dilçiliyin başqa şöbələri ilə üslubiyyatın qarşılıqlı əlaqəsi və fərqli cəhətləri” başlığı altında sintaktik vahidlərin, sintaksisin üslubiyyatla əlaqəsindən bəhs etmişdir. Burada müəllif qeyd edir ki, dildə fonetik, leksik, morfoloji və sintaktik vahidlər olduğu halda “xüsusi üslubi vahidlər” yoxdur. Halbuki, üslubiyyat da həmin vahidlərə müəyyən məqamda öz öbyekti kimi baxır. Obyektin müştərək olması fonetika, leksikologiya, frazeologiya, morfolojiya və sintaksislə üslubiyyat arasında qarşılıqlı əlaqə yaradır, bu əlaqə isə hər şöbənin öz spesifikasiyası ilə şərtlənir. (13,11) K.Əliyevin xüsusi üslubi vahidlərin olmaması fikri heç də üslubiyyatın özünəməxsus mövzusunun inkar etmir və tədqiq obyektini olmayan elmə çevirmir. Əksinə olaraq, üslubiyyatın, eləcə də üslubi sintaksisin bir sıra fərqli cəhətlərini ortaya çıxarmağa kömək edir. Əlavə olaraq müəllif qeyd edir ki, üslubi səhvlər qrammatik səhvlər olmasa da, qrammatik səhvlərin bir qismi üslubi səhv hesab olunur.

Kamil Vəliyev isə “Azərbaycan dilinin poetik sintaksisi” mövzusunun dastan poetikası əsasında, daha dəqiq desək, “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunun dili üzrə tədqiq etmişdir. Burada müəllif poetik sintaksisdən geniş şəkildə bəhs edərək, ritm və intonasiya, bədii təyin və bədii xitablar, sintaktik paralelizm kimi dil vahidlərindən söz açmışdır. Ümumiyyətlə, paralelizm ilə bağlı A.N.Verselovski, V.Şteynits, R.Yakobson, T.Kovalski, A.Linin, V.M.Jirmunski, Y.Lotman, R.Austerlits, O.Brik, V.Poppe, İ.M.Astafyeva, Q.Solqanik, X.Koroğlu, Ə.Abdullayev, M.Adilov, K.Abdullayev və başqalarının tədqiqləri vardır. Dildə nitq və dil paralelliyi, morfoloji və sintaktik seqmentlərin paralelliyi ola bilər. Sintaktik paralelizmdən mətni təşkil edən cümlələrin bir-birilə möhkəm qrammatik və məzmun etibarilə əlaqəsini təşkil etmək üçün istifadə edilir. Beləliklə, cümlələrin struktur və məzmun baxımından oxşarlığı (eyniliyi) üzərində

qurulur. K.Vəliyev “Dədə Qorqud” dastanının dili əsasında sintaktik paralelizmi aşağıdakı kimi təsnif edir:

1. Dil – nitq (normativ – üslubi) paralelizmi.
2. Cümlədaxili – mətndaxili paralelizm.
3. Tam – yarımçıq paralelizm.
4. Ortaq sözlü – ortaq sözsüz paralelizm.
5. Düz – əks paralelizm. (26, 46)

Həsərət Həsənov “Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları” (1999) kitabında “Üslubi sintaksis” deyə bir bölmədə sintaktik vahidlərin üslubi xüsusiyyətlərini qeyd etmişdir. Tədqiqatda müəllif qeyd edir ki, müstəqil cümlələrin əlaqə vasitələri həm sintaktik vəzifə daşıyır, həm də üslubi xarakterlidir. Nəsrin cümlələri, şeirin misraları həm sintaktik, həm də üslubi vahidlərdir. Cümlələrin çoxunun mənası ancaq mətndə anlaşılır. Hər cümlə mətnsiz mənaca yarımçıq və qeyri-müəyyəndir. (17, 212) Bu baxımdan müəllif üslubi sintaksisin əsas vahidi kimi cümlələrdən bəhs edir və onun müəyyən üslubi xüsusiyyətlərini qeyd edir. Burada cümlənin şəxsə, məqsədinə görə növləri, cümlədə intonasiyanın rolu, söz sırası, durğu işarələri və s. üslubi cəhətdən tədqiq olunmuşdur. O, söz sırasının pozulmasının fikri dolaşdırdığı qənaətinə gəlir. Lakin qeyd edək ki, istənilən situasiyada baş verən inversiya hadisəsinin fikir dolaşığına səbəb olması fikrini doğru hesab etmirik. Şeir və nəsr nümunələrində inversiya fikrin daha dolğun və obrazlı ifadəsinə kömək edən əsas vasitələrdəndir.

Aytən Bəylərova isə “Azərbaycan bədii dilində sintaktik-üslubi vasitələr” adlı namizədlik işində cümlə konstruksiyalarında üslubi hadisələrdən bəhs edərək bu vasitələrin üslubi, məzmun çalarlığını Azərbaycan dilinin materialları əsasında tədqiq etmişdir. Tədqiqat əsərində təkrir və onun növləri problemi geniş və sistemli şəkildə öz həllini tapmışdır. Müəllif burada təkririn aşağıdakı növlərini qeyd etmişdir: sərbəst və ya qaydasız təkrir, geminasiya və ya reduplikasiya (qoşalaşma), anafora, epifora, simploka,

epistrofa və ya anepifora (dövrəvi) təkrir, əks sıra üzrə təkrir, dəqiqləşdirici təkrir, orta sıra təkrir, cümlənin təkrarı və s. (7,46) Bundan başqa, burada xitabın üslubi mövqeyi, paralelizm, ellipsis, ritorik sual, antiteza, təcəssüm kimi üslubi sintaktik vahidlərin elmi şərhə də diqqəti cəlb edir. Bu və ya digər məsələlər ilə bağlı növbəti fəsillərdə yenidən bəhs edəcəyik.

Gülmar İsrailova isə tədqiqatlarını təkrarların bədii mətnin yaratma xüsusiyyətləri problemi üzrə aparmışdır. O, sintaktik təkrarlarla yanaşı, leksik təkrarların mətnyaratma funksiyalarını qeyd etmişdir. Müəllif sintaktik təkrarların növlərindən bəhs etdikdə qeyd edir ki, sintaktik-konstruktiv və digər təkrar növünə aidliyindən asılı olmayaraq sintaktik təkrarların mətndə işlənməsi yalnız qrammatik hadisə deyildir. Təkrar növləri mətnyaratma funksiyasına malikdir və onlar həm də üslubi vasitə funksiyasını yerinə yetirir. (19,75)

Bu qəbildən Kənan Xudaverdiyevin namizədlik işi də diqqəti cəlb edir. O, “Təkrar bədii mətndə koheziya vasitəsi kimi” tədqiqatın müəllifidir. G.İsrailovadan fərqli olaraq K.Xudaverdiyev təkrarın mətn yaratma xüsusiyyətlərini Azərbaycan dili ilə müqayisəli şəkildə deyil, yalnız ingilis dilinin materialları əsasında aparmışdır.

Qeyd edilən tədqiqatlar içərisində Türkan Əfəndiyevanın müxtəlif illərdə müəllifi olduğu tədqiqat işlərində ədəbi dilin sintaktik üslubi vasitələrinə xüsusilə toxunmuşdur. O, üslubiyyatda leksik və sintaktik vahidlərin rolundan bəhs edərək, onları ayırır və Ş.V.Yusiflinin aşağıdakı fikirlərini qeyd edərək yazır: “Dilçilik ədəbiyyatında bədii dildə obrazlılıq və ifadəlilik yaradan, ona emosional-ekspressiv boyalar və çalarlar bəxş edən vasitələr leksika ilə əlaqədar trop, sintaksislə bağlı sintaktik fiqurlar sayılır. Dilin leksik vahidlərinin məcazi mənaları sayəsində meydana çıxan bədii vasitələri olan troplar dilçilik elmində, adətən, müqayisə, epitet, metafora, metonimiya, sinekdoxa, hiperbola, alleqoriya, kinayə, litota, canlandırma və s. növləri ilə sintaktik birləşmələr sayəsində yaranan üslubi fiqurlar isə anafora, epifora, antiteza, paralelizm, ellipsis, ritorik

sual, inversiya, parçalanma, bədii xitab, dairəvi təkrar və s. kimi təqdim edilir”. (11,106) Qeyd edilən təsnifi nisbi hesab edən T.Əfəndiyeva haqlı olaraq yazır ki, bu təsnifatda verilən bədii vasitələrin ortaya çıxması yalnız leksikologiya, və yaxud yalnız sintaksisin çərçivəsində deyil, hər ikisinin vəhdəti şəklində gerçəkləşir. T.Əfəndiyeva ədəbi dilin sintaktik üslubi vasitələrini aşağıdakı kimi qruplaşdırır:

- Antiteza
- Təcəssüm
- Anafora və epifora
- Parçalanma
- Ellipsis
- Xitablar
- Ritorik suallar. (9,106)

Təsnifatdan da aydın olur ki, müəllif təkrarları ayrılıqda təsnifata daxil etmir, lakin onun müəyyən növlərindən söhbət açır. Həmçinin T.Əfəndiyevanın bədii təsvir və ifadə vasitələrinin leksik və sintaktik vahidlərin vəhdətindən yaranması fikrini doğru hesab edirik. Ümumiyyətlə, istənilən üslubi hadisə, demək olar ki, dilin bütün səviyyələrinin qarşılıqlı əlaqəsini özündə ehtiva edir.

Musa Adilovun “Azərbaycan dilində sintaktik təkrarlar” tədqiqatında təkrar tipləri qrammatik hadisələr və Azərbaycan dilinin cümlə quruluşu ilə əlaqədar şəkildə verilmişdir.

Həcər Hüseynova “Bədii əsərlərin üslubi sintaksisi” tədqiqatında bir sıra sintaktik vahidlərin üslubi xüsusiyyətindən söz açmışdır. Müəllif Mir Cəlalin nəsrində əsasında üslubi sintaksis qarşısında duran bir sıra problemləri göstərmişdir. Bunlar aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Mətnyaradıcı vasitələr (anforik, kataforik vasitələr).
2. Parantezin ekspressiv funksiyaları.

3. Mətnlərdə modallıq.
4. Aktual üzvlənmə - tema və rema.
5. Nitq axınının parselyasiyası.
6. Nitq axınının frazeoloji sistemi.
7. Mətnin ritmik təşkili.
8. Dürğu işarələrinin ekspressiyası.
9. Mətnlərin ekspressiyası və dinamikası.
10. Sintaktik hadisələrin ekspressivliyi və dinamikası. (18,8)

Bundan başqa H.Hüseynova söz birləşmələri, cümlə üzvləri, təkrarlar, xitablar, monoloq və dialoqların üslubi xüsusiyyətlərini göstərmişdir. Bu tədqiqat işində cümlənin məqsədə görə növləri və quruluşca növlərinin də üslubi xüsusiyyətlərindən bəhs edilmişdir. Bunlara bir qədər nəzər salaq.

H.Hüseynova cümlənin məqsədinə görə aşağıdakı növlərini göstərərək onların üslubi xüsusiyyətlərini qeyd edir: nəqli, əmr, sual cümləsi.

Nəqli cümlələr epik nəsr əsərlərinin əsasını təşkil edir. Bu zaman obrazlılıq yaratmaq üçün söz sırasının pozulması halları nəzərə çarpır.

Əmr cümlələri məzmununda əmr, arzu, xahiş, nəsihət və s. mənaları ifadə edir və xəbərləri feilin əmr şəklində olur. Əmr şəklinin inkarı isə daha çox qadağa məzmunu bildirir.

Sual cümlələri ekspressivlik yaradan xüsusi sintaktik vahidlərindən biridir. Gündəlik nitq prosesində sual cümlələri cavab almaq məqsədi daşıyarsa, bədii dildə sual cümlələrinin funksiyası bir qədər fərqlidir. Belə ki, bədii ədəbiyyatda obrazların dili ilə ritorik suallar verilir. Bu suallar cavab tələb etməyən suallardır. Ritorik sualların işlədilməsində əsas məqsəd emosionallığı, obrazlılığı artırmaq, diqqəti cəlb etmək, nitqin təsir gücünü artırmaqdır.

H.Hüseynova cümlənin məqsədinə görə növlərinin üslubi xüsusiyyətlərindən bəhs edərkən nida cümlələrinə toxunmur. Nida cümlələri yüksək emosionallıq, ekspressivlik gücünə malik olur və danışanın nitqində həyəcan, qorxu, nifrət, təəccüb və s. ifadə

etməyə xidmət edir. Hiss-həyəcanın bədii ifadəsi zamanı intonasiya, söz sırası, təkrar, sual əvəzliyi, nidaların xarakteri, sözlərin leksik mənası xüsusi rol oynayır.

Bundan əlavə, yazıçının təhkiyə dilində nida cümlələrindən bir bədii priyom kimi müəyyən şəxsin, hadisənin mənfə və ya müsbət cəhətlərini təsvir üçün istifadə olunur: *Ramiz çox qeyrətli, fərasətli uşaqdır! Çox qanacaqlı, mərifətli uşaqdır. Çox rəhmli, qabiliyyətli uşaqdır! (18,275)*

Əlistan Əkbərov “Müasir Azərbaycan dilinin üslubiyyəti” tədqiqatında dilin üslubi xüsusiyyətlərinə müxtəlif səviyyələr üzrə məsələlərə toxunmuş və ən əsası isə sintaksisin üslubiyyatda yerindən bəhs edərək, müxtəlif sintaktik vahidlər və onların bədii, poetik xüsusiyyətlərini vurğulamışdır. Müəllif qeyd edir ki, üslubi sintaksis dedikdə Azərbaycan dilində olan söz birləşmələrindən mürəkkəb cümləyə qədər sintaktik vahidlərin üslubi məqamları nəzərdə tutulur. Müstəqil cümlələrin əlaqə vasitələri həm sintaktik səciyyə, həm də üslubi vəzifə daşıyır. (12,288)

Ə.Əkbərov cümlə üzvlərinin üslubi imkanlarından bəhs edərkən baş üzvləri üç istiqamətdə xarakterizə edilməsini xüsusilə qeyd edir:

1. Üslubi baxımdan mübtəda və xəbərin cümlədəki yerinin düzgün müəyyənləşdirilməsi.
  2. Mübtəda və xəbərin cümlədə şəxsə və kəmiyyətə görə düzgün uzlaşması.
  3. Mübtəda və xəbərin sinonimlərindən düzgün və məqsədə uyğun istifadə olunması.
- (12,278)

Bu bölgüdə çıxış edərək qeyd etmək istəyirik ki, əslində bizim üslubi hal kimi qiymətləndirdiyimiz ədəbi dil normasının pozulmasına gətirən amillərdir. Məlumdur ki, əksər dillərdə söz sırası sabitdir. Bu da ədəbi dilin sintaktik normasına uyğun olaraq həyata keçirilir. Lakin bədii əsərlərin dilində üslubi çalarlıq yaratmaq, fikrin ifadə gücünü artırmaq üçün inversiyaya yol verilir. Bundan başqa, əsasən, Azərbaycan dilində mübtəda və xəbər arasında şəxsə və kəmiyyətə görə möhkəm əlaqə mövcuddur. Bununla belə, bədii ədəbiyyatda bu əlaqənin pozulması hallarına rast gəlinir və bu norma pozulması da sintaktik vahidlərin üslubi imkanlarından irəli gəlir.

Nəzərdən keçirdiyimiz tədqiqatlardan aydın olur ki, sintaktik üslubi vahidlər əsasən ümumilikdə tədqiq edilmişdir. Onların içində təkrarın ayrılıqda tədqiqi məsələsi dilçilikdə xüsusi ilə aktualdır. Bundan başqa xitab və onların üslubi funksiyaları ayrılıqda tədqiqat obyektinə kimi ilk dəfə Şəkər Orucova tərəfindən araşdırılmışdır. Müəllif “Türk dillərində xitab” adlı tədqiqatında xitab və həmhüddud kateqoriyaları, xitabların qrammatik ifadə vasitələri, leksik-semantik xüsusiyyətləri ilə bərabər türk dillərində bu sintaktik vahidlərin üslubi funksiyaları geniş şəkildə tədqiq olunmuşdur.

Könül Həbibova “Müasir Azərbaycan dilində elliptik cümlələr və onların xüsusiyyətləri” tədqiqatında elliptik cümlələrin quruluş xüsusiyyətlərindən, modallıq və intonasiyaya görə növlərindən bəhs etməklə yanaşı, onların üslubi xüsusiyyətlərini də göstərmişdir. Elliptik cümlələr dilçilikdə başqa adla yarımçıq cümlələr kimi bilinir. Bu cür cümlələrdə baş üzvlərdən biri və ya hər ikisi verilmir və onları asanlıqla bərpa etmək olur. Elliptik cümlələr daha çox dialoji nitqdə özünü göstərir. Bununla belə, K.Həbibova elliptik cümlələri aşağıdakı üslublar üzrə tədqiq edir:

1.Elliptik cümlələr bədii üslubda – Qeyd etdiyimiz kimi bu cür cümlələr dialoji nitq ünsürü kimi çıxış edir. Bildiyimiz kimi, bədii əsərlərin dilində, istə nəsr, istə dramaturgiya dilində dialoqlar üstünlük təşkil edir. Bu baxımdan elliptik cümlələr dialoqların tərkibində bədii üslubda geniş şəkildə istifadə olunur.

2. Elliptik cümlələr elmi üslubda – Qeyd üçün deyək ki, H.Həsənov “Elmi üslubda cümlələr daha çox məntiqi - məlumatvermə xarakterli olur. Cümlələrdə mürəkkəbləşmə gedir. Cümlələr əsasən səbəb-nəticə əlaqəlidir. Elliptik cümlələr işlədilmir” (17, 268) fikrini irəli sürsə də, K.Həbibova bu fikrə qarşı çıxaraq qismən də olsa, elmi üslubda elliptik konstruksiyalara rast gəldiyini, lakin onların mürəkkəb quruluşa malik olduğunu göstərir. Müəllif “baş cümləsinin odur/budur sözləri ilə ifadə olunmuş ismi xəbərinin ellipsisə uğradığı xəbər budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrə tez-tez təsadüf olunur” fikrini qeyd edir. Nümunə kimi isə, *Birincisi, atomlar xaotik olaraq, mümkün olan bütün istiqamətlərdə hərəkət edirlər,.. ikincisi, atomlar əvvəlcə yuxarıdan*

aşağıya düşürdülər (16,92) cümləsini göstərir. Qeyd edilənlərdən aydın olur ki, elmi üslubda bu cür konstruksiyaların işlənməsi mübahisəli məsələlərdəndir.

3. Ellitik cümlələr publisistik üslubda – Publisistik üslubda, əsasən, qəzet dilində elliptik konstruksiyalar müasir dövrümüzdə xüsusi ilə işləndiyini qeyd edə bilərik: *Kəlbəcərin Güneypəyə kəndində* (525.az) Bu cür cümlələr lakonik olduqları üçün əsasən başlıq cümlələr kimi çıxış edirlər.

4. Elliptik cümlələr işgüzar üslubda – İşgüzar üslubda daha çox reklam mətnlərinin tərkibində işlənir: *AIWA aksesuarları artıq satışda*.

Bu fəsildə sinaktik vahidlərin dilçilikdə müxtəlif üslubi aspektlərdən tədqiqi ilə tanış olduq. Aydın olduğu kimi, tədqiqatlarda üslubi sintaktik vahidlər probleminə sistemli yanaşma az olduğu qədər, həm də mübahisəlidir. Belə ki, bir sıra tədqiqatlarda üslubi vasitələrdən bəhs etdikdə sintaktik vahidlər kənarda qalmışdır. Müasir dövrümüzdə isə, yeni aparılan tədqiqatlarda bu və digər problemlər qismən həllini tapmağa çalışmışdır.

1.2.Sintaktik-üslubi vasitələrin növləri

Üslubi vasitələr Azərbaycan dilində “bədi ifadə” və “bədi təsvir” vasitələri kimi qruplaşdırılır. İngilis dilində isə bədi üslub vasitələri əsasən, fonetik, leksik, sintaktik üslubi vasitələr adları altında təsnif olunur. Bu fərq ona görədir ki, bədi üslub vasitələrinə Azərbaycan dilində həm də ədəbiyyatın epik növü olan təsvir üsulu nöqtəy-nəzərindən yanaşılır. Ədəbiyyatşünaslıqda bədi əsərdə hadisə və ya əşyanın əlamətlərinin sözlə ifadəsi təsvir adlanır. Təsvir də təhkiyə kimi, əsasən, epik növ üçün səciyyəvi olan ifadə üsuludur. İngilis dilində bədi üslub vasitələri isə dilçilik elminə xas dil aspektləri-fonetik, leksik və sintaktik vahidlər nöqtəy-nəzərindən təhlil olunur. Belə ki, Azərbaycan dilində bədi üslub vasitələri həm ədəbiyyatşünaslıq, həm də dilçilik elmi ilə əlaqələndirildiyi halda, ingilis dilində bu vasitələrə yalnız dilçilik nöqtəy-nəzərindən yanaşılır.

Qrammatik üslub vasitələri öz növbəsində morfoloji və sintaktik üslub vasitələrinə bölünür. Həm əsas, həm də köməkçi nitq hissələrinin üslubi imkanları vardır. Əslində, isim və sifət üslub vasitəsi yaratma baxımından məhsuldar nitq hissələridir.

Azərbaycan və ingilis dillərində bədii üslubi vasitələrin təsnifi ilə bağlı bir sıra məsələlərə aydın gətirək. Üslubi vasitələrin təsnifatı hələ lap qədimdən Aristotel tərəfindən verilmişdir:

- 1) sözlərin seçimi
- 2) söz birləşmələri
- 3) fiqurlar.

Bundan başqa üslub vasitəsi öz əksini Roma ritorika sistemində də tapmışdır. Bu sistemdə üslub vasitələri müvafiq olaraq aşağıdakı formada təsnif edilmişdir:

- 1) troplar
- 2) ritm (nitq fiquru)
- 3) nitq növləri

Bədii üslubi vasitələr Azərbaycan dilində öz növbəsində “bədii təsvir” və “bədii ifadə” vasitələrinə bölünür. Hər şeydən öncə, araşdırmaçıların marağına səbəb olan məsələ bədii təsvir və bədii ifadə vasitələrinin fərqi olmasıdır:

- Birincisi, məcazlar daha çox ayrı-ayrı söz və ifadələrdən ibarət olur. Bədii ifadə vasitələri isə bütöv cümlə və ya misra ilə bağlı olur. Bu xüsusiyyətlərinə görə bədii ifadə vasitələrinə sintaktik fiqurlar da deyilir.
- İkincisi, məcazlarda söz yalnız məcazi mənada işlənir. Bədii ifadə vasitələrində isə sözün məcazi mənada işlənməsi zəruri deyil.

İngilis dilində üslub vasitələrinin təsnifatı haqqında daha qənaətbəxş tərif İ. Qalperin verir. Onun fikrincə, üslub vasitələri 3 qrupa bölünür:

- 1) fonetik
- 2) leksik
- 3) sintaktik.

Dilçinin təsnifatına qeyri-mükəmməllik verən isə onun morfoloji üslub vasitələrinə toxunmamasıdır. V.İ.Şakovski də Qalperinin təsnifatına oxşar bir bölgü aparmışdır. Y.M. Skrebnev isə üslub vasitələrini 1) Kəmiyyət fiqurları (Figures of quantity) və 2) Keyfiyyət fiqurları (Figures of quality) olaraq iki yerə bölmüşdür. (44, 12)

A.İ.Efimov praktiki baxımdan üslub vasitələrini 2 yerə ayırmış və onları troplar və nitq fiqurları adlandırmışdır. Nəzəri cəhətdən isə dilçi üslub vasitələrini beş yarımqrupa ayırmışdır:

- 1) fonetik vasitələr
- 2) qrafik vasitələr
- 3) leksik vasitələr
- 4) sintaktik vasitələr
- 5) leksik-sintaktik vasitələr. (37, 22)

Sintaksisin üslubi cəhətdən kifayət qədər zəngin olmasının səbəbi həm cümlə növlərinə görə, həm də müxtəlif sintaktik fiqurların varlığına görədir. Obrazlılıq və ifadəlilik funksiyasına malik olan sintaktik fiqurlar bədii dilin ən vacib xüsusiyyətinə malikdir. Buna səbəb odur ki, bədii dil obrazlı və estetik dildir. Sintaktik birləşmələr sayəsində yaranan üslubi fiqurlara antiteza, ellipsis, paralelizm, təkrir, ritorik sual, inversiya, parçalanma, bədii xitab, təcəssüm və sair daxildir.

Antiteza elə bir sintaktik fiqurdur ki, bədii əsərdə fikrin qüvvətlənməsində əhəmiyyətli dərəcədə iştirak edir. Antiteza yunan sözü antithesis sözündən olub ziddiyyət, qarşılaşdırma anlamını verir. Antitezanın əsasında təzad durur və dilin iki

səviyyəsinin ünsürləri olan leksik və sintaktik vahidlərin iştirakı ilə yaranır. Antonimlər vasitəsilə yaranan antiteza müxtəlif ziddiyyətli anlayışları bir-birindən fərqləndirir və sintaksisdə öz-özülüyündə kəskin fərqlənən, ümumi məzmununda ziddiyyət ifadə olunan ayrı-ayrı cümlələr üslubi təzad kimi meydana gəlir. Antiteza antonimlərdən daha geniş anlayışı ifadə edir. Çünki antiteza təkcə antonim sözlər əsasında deyil, həmçinin obraz və hadisələrin müqayisəsi zamanı yaranır. Buna görə də antitezanı yalnız leksikologiyanın kateqoriyası və ya sintaksisin üslubi vasitəsi hesab etmək düzgün yanaşma olmazdı. Antiteza leksikologiyanın və sintaksisin bir-biri ilə sıx əlaqəsi nəticəsində meydana çıxan qüvvətli bədii təsvir vasitəsidir. Bu sintaktik fiquru cümlənin, mürəkkəb sintaktik bütövün, abzasın və iki abzasın tərkibində görə bilərik. Antonim olmayan sözlər, ifadələr və ya cümlələr belə kontekstin ümumi məzmununa əsasən məntiqi cəhətdən antonimlik kəsb edərək kontrast lövhələrdə antonimik əlaqəyə girir və antiteza bədii fiqurunu formalaşdıraraq üslubi səciyyə daşıyır. H.Ə.Həsənov əsərində belə bir nüansı qeyd edir: “Antitezalar sadəcə söz və ya ifadə antonimliyi deyil, xalis fikir təzadıdır”. (17, 248)

Antitezanın poetik nitqdə geniş şəkildə işlənməsi çox müşayiət edilən haldır. Poetik janra tətbiq edilməsi təzadlı müqayisələrin müxtəlif növləri ilə daha çox əlaqəlidir. Bununla yanaşı olaraq, antiteza təsvir olunan hadisələr və predmetlər arasındakı təzadı müqayisə yolu təyin edir.

M.N.Kojina antitezanı “əksmənalı sözlərin üslubi məqsədlərlə birləşdirilməsi” kimi qiymətləndirmişdir. D.E.Rozentalın bu üslubi fiqura verdiyi tərif daha dəqiqdir: “Antiteza nitqin ifadəliliyinin qüvvətləndirilməsi üçün ziddiyyətli məfhumların qarşı-qarşıya qoyulmasından ibarət tərkiblərdir”. (40, 31)

F.M.Qolovençenkonun antitezaya verdiyi tərifdə də bu üslubi fiqurun mahiyyəti düzgün müəyyənləşdirilmişdir. O, antonim sözlərdən, kontrast təsvir, obraz və situasiyalardan yaranan fiqur kimi antitezanın hadisələri mahiyyətinə, dərəcəsinə,

vəziyyətinə, keyfiyyətinə görə müqayisə etdiyini, qarşılaşdığını qeyd etmişdir. (35,193)

Antiteza müəllifin fərdi üslubundan asılıdır və fərqli şəkildə təzahür edilə bilər. Bir çox şair və yazıçılar obrazların xarakterini oxucuya açıb göstərmək, ideologiyalar, anlayışlar, münasibətlər, hadisələr arasındakı ziddiyyətləri əks etdirmək üçün əlverişli üslubi fiqur kimi antitezaya müraciət edirlər. Bu zaman qarşılaşdırmanın komponentləri bir və ya bir neçə tərkib hissədən cümlədən ibarət olmaqla paralelizm prinsipinə əsasən qurulur. Bu o deməkdir ki, antiteza elə bir mühit təyin edir ki, bu mühit eyni sintaktik quruluşa malik olan yanaşı cümlələrdən və ya nitq parçalarından yaranır.

Antitezada müsbət və mənfi xüsusiyyətlərin qarşılaşdırılması başlıca şərtidir. Bunsuz ziddiyyət, əkslik, təzad mümkün deyil.

Aytən Bəylərova antitezanın yaratdığı üslubi çalarları aşağıdakı kimi qruplaşdırır:

1. Tədirlil üslubi fiqur olan antiteza canlı və obrazlı nitqin emosionallığını artırır. Təzadlı müqayisə obrazları, xarakterləri qarşılaşdıraraq onların keyfiyyəti haqqında canlı təsəvvür yaradıb oxucuya güclü təsir bağışlayır.
2. Antiteza həm təsvir vasitəsi kimi, həm də müqayisə vasitəsi kimi əlverişli fiqurdur. Burada əsas məsələ yazıçının ustalığından və bu fiqura hansı üslubi məqamda və necə yanaşmasından asılıdır. Antiteza surətlərin psixologiyasını, əhval-ruhiyyəsini düzgün təsvir etmək, xarakterlər arasındakı ziddiyyətləri dəqiq göstərmək üçün istifadə edilir. Bir obrazın xarakteri ilə digərininkinin müqayisəsində, onun öz xarakterindəki təzadlı cəhətlərin ortaya çıxarılmasında antitezanın rolu çox böyükdür.
3. Bu bədii fiqur obrazların daxili aləmindəki, xarakterindəki təzadlar, onların düşüncələri ilə sözləri, hisləri ilə münasibətləri, arzuları ilə əməlləri arasındakı ziddiyyətləri üzə çıxardır.

4. Müəllif antiteza vasitəsilə həm özünün, həm də bir qisim insanların zahiri və daxili, xarici görünüşü və iç dünyası arasındakı mənfi və bəzi hallarda müsbət uyğunsuzluqları aşkar edir və bunu oxucuya ötürür.
5. Antiteza təsvir olunan obrazın keçmiş və bu günü arasındakı bənzərsizliyin, təzadlı vəziyyətin əks etdirilməsinə kömək edir.
6. Obrazların qarşılıqlı münasibətlərində olan ziddiyyətlər antiteza vasitəsilə ifadə olunur.
7. Hadisə və obrazları səciyyələndirən müəllif onlar arasındakı ziddiyyətləri daha kəskin və daha istehzalı şəkildə təsvir etmək üçün antitezadan istifadə edir və bunun nəticəsində elə bir təzadlı lövhə yaranır ki, həmin lövhə qüvvətli sarkazma malik olur.
8. Zəhmətkeş və istismarçılar, varlılar və yoxsullar arasında mövcud olan ziddiyyətlərin, cəmiyyətin iki antoqonist sinfə parçalanmasının daha qabarıq şəkildə nəzərə çatdırılmasında da ən effektiv üslubi fiqur olan antitezadan istifadə edilir.
9. İnsanların əqidələrində, həyat prinsiplərində özünü göstərən köklü fərqlər antitezanın köməyi ilə təsvir edilir.
10. Təcəssümlərdən təşkil olunmuş bəzi bədii parçalarda bənzətmə və ya müqayisə üzərində qurulan antiteza həyatda rastlaşdığımız acı həqiqətlərin müdrikliklə açılışına kömək edir.
11. Obrazların müəyyən bir hadisəyə, situasiyaya fərqli, təzadlı münasibətlərinin ifadəsi antiteza vasitəsilə reallaşır.(7, 60)

Son olaraq bunu qeyd edə bilərik ki, poetik nitqdə geniş üslubi imkanlara, rəngarəngliyə malik olan, təzadlar əsasında qurulan, həm leksik, həm də sintaktik ifadə vasitələri ilə çox geniş təsvirə sahib olan, ziddiyyətli cəhətlərin müqayisə yolu ilə aşkar edilməsinə xidmət göstərən antiteza bədii təsvir vasitəsi olan üslubi fiqurdur.

Cümlə üzvnlərindən birinin mənaya görə asanlıqla bərpa edilə bilməsi nəticəsində buraxılmasına xidmət edən sintaktik fiqur **ellipsis** və ya ellipsis adlanır. Ellipsisin nitqin dinamik və lakonik xarakter daşımada əhəmiyyətli rolu vardır. Yarımçıq cümlə ilə bağlı bir hadisə olan ellipsis onun bir növü olsa da, elliptik cümlələr yarımçıq cümlələrdən bir sıra xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir. Bunlar aşağıdakılardır:

1. Yarımçıq cümlələrdə həm mübtədə, həm də xəbər buraxıla bilər, ancaq elliptik cümlələrdə isə yalnız xəbər buraxılır;
2. Əgər yarımçıq cümlələrdə xəbər buraxılıbsa, bu zaman xəbər əvvəlki cümlədə və ya kontekstdə olur. Lakin elliptik tipli cümlələrdə isə xəbər əvvəldə gələn cümlədə olmur və kontekstin ümumi məzmununa görə üzə çıxarılaraq bərpa edilir.

Elliptik cümlələr bədii ədəbiyyatda o məqsədlə istifadə edilir ki, bu məqsəd əsərin janrı, tematikası, üslubu ilə əlaqəli olur. Bunun nəticəsində bədii üslubda janrla əlaqədar olaraq ellipsis iki yerə ayrılır:

1. Poetik ellipsis;
2. Nəsr əsərlərinə məxsus ellipsis.

Bu bölgü bizə şərait yaradır ki, ellipsisin bədii yaradıcılıqda üslubi əhəmiyyətini müəyyənləşdirək, elliptik cümlələrdən hansı məqsədlərlə istifadə edildiyini təyin edək.

Elliptik cümlələrin hansı məqsədlərlə istifadə edildiyi dedikdə bu tərkiblərin bədii əsərin ideya və tematikası ilə əlaqədar olaraq işlənməsi nəzərdə tutulur. Bunu daha da aydınlaşdırsaq, belə deyə bilərik ki, bu üslubi fiqur yalnız qafiyə xatirinə deyil, ritmik tonun, axıcılıq və musiqililik kimi keyfiyyətlərin əmələ gəlməsi və qüvvətləndirilməsi ilə yanaşı həm də bədii təsvir vasitəsi olmaq kimi vəzifəyə xidmət edir. Elliptik cümlələrin həm poeziya, həm də nəsr janrında daha çox subyektin iradəsini, əmrini, xahişini, arzusunu ifadə etmək üçün istifadə edilir və bununla da qüvvətli bədii ifadə vasitəsinə malik olur. Bundan əlavə olaraq, bədii əsərlərdə elliptik cümlələr personajın həyəcanının, ürək döyüntülərinin, ülvi hislərinin əks etdirilməsində də böyük üslubi

əhəmiyyətə malikdir. Bu tip cümlələrin yaranmasında intonasiyanında mühüm rolu vardır.

İ.A.Popova bu cümlə tipinin xüsusiyyətini belə qeyd edirdi: "...xəbərin ellipsisi...bədi poetik dildə çoxdan bəri poetik ellipsis adı ilə məlum olan xüsusi nəql üsuludur". (42, 55)

Dilçilik ədəbiyyatında elliptik cümlələr "pozulmuş yarımçıq cümlələr", "stasionar yarımçıq cümlələr", "müstəqil işlənən xəbərsiz cümlələr", "xəbəri buraxılıb müstəqil işlənən yarımçıq cümlələr" adı altında verilir.

Tədqiqatlarda ellipsisin kontekst və situasiya ilə bağlı aşağıdakı növləri qeyd edilir:

1. Dialoqda ellipsis;
2. Anafirik konstruksiyalarda ellipsis;
3. Yarımçıq cümlələrdə ellipsis.

Dialoqda ellipsis dedikdə müəllif dialoq şəklində olan nitqin replikalarının elliptikləşdirilməsində kontekst və situasiyanın rolunu nəzərdə tutmuşdur. Anafirik konstruksiyalarda ellipsisdən bəhs edərkən ellipsisin anafirik əlaqədən, paralelizmədən irəli gələn və həm sadə, həm də mürəkkəb cümlələrdə yaranan növlərinə diqqət yetirmişdir. "Yarımçıq cümlələrdə ellipsis" bölməsinə gəldikdə isə yarımçıq cümlələrin əmələ gəlməsində ellipsisin rolu aydınlaşdırılmış, yarımçıq cümlələrin kontekstual və əsl elliptik yarımçıq cümlələr olmaqla iki növü müəyyənləşdirilmişdir. (4,16)

Ellipsisin köməyi ilə baş verən təsvir ekspressivliliyə və obrazlılığa malikdir. Hətta sənətkarların üslubunda ellipsis elə qüvvətli təsvir yaradır ki, həmin təsvirlər bədi lövhələr şəklində oxucunun yaddaşında unudulmaz iz buraxır.

Hərəkət, proses ifadə olunan elliptik cümlələrdə feil deyil, konteks, situasiya, intonasiya hərəkət və prosesi əks etdirməkdə vacib rol oynayır.

Elliptik cümlələrin kommunikativ roluna görə aşağıda iki növü qeyd edilmişdir:

1. Ekspressiv-emosional səciyyəli nitqdə elliptik cümlələr;
2. Vasitəsiz nitqdə elliptik cümlələr.

Ekspressiv-emosional səciyyəli nitqdə işlənən elliptik cümlələr dedikdə əmr, xahiş, yalvarış, təkid, məsləhət, müraciət, çağırış, təəccüb, təəssüf və sair başa düşülür və bu cümlələrin bir qismi dildə sabit şəkildə işlənən ifadələrdən ibarətdir. Z.İ.Budaqova belə cümlələri daşlaşmış hesab edir. A.Məmmədov bu cümlələr haqqında belə fikir irəli sürür:

“Bu tip cümlələrin bir hissəsi, həqiqətən nitqdə uzun müddət işlənərək, sabit formaya çevrilmişdir. Bu təkiqlər daha çox danışıq nitqi üçün xarakterikdir”. (21,26)

Elliptik cümlələr vasitəsiz nitqdə adi intonasiyaya və kontekstual xüsusiyyətə sahibdir. Bu tip cümlələrdə “dedi” xəbəri düşür, hansı ki nitq feili şəkildə nəzərdə tutulub. Bu cümlələr ya yalnız mübtəda, ya təkə zərflik, yaxud da mübtəda ilə zərflik əsasında yaranır.

Belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, elliptik cümlələr yarımçıq cümlələrin bir növü olaraq bədii dildə bütöv cümlələrlə müqayisədə qüvvətli sintaktik üslubi imkana malik olmaqla şair və yazıçıların üslubi məqsədlərinin daha yığcam və təsirli şəkildə əks etdirməsinə, reallaşdırmasına xidmət göstərən üslubi fiqurdur.

Təcəssüm. Prozopopeya, personifikasiya, personalizasiya, şəxsləndirmə, təşxis kimi bilinən təəcəssüm ifadəliliyi, obrazlılığı ilə diqqəti cəlb edir. Prozopopeya yunan sözü *prosopon* və *poieo* sözlərindəndir, *prosopon* şəxs, *poieo* isə *yaradılmışdır* mənasını verir. Personifikasiya da latın sözü *persona* və *facia* sözlərindən əmələ gələrək eyni mənaları verir.

Ə.Dəmirçizadə təəcəssüm haqqında fikirlərini aşağıdakı kimi qeyd edir: “Qeyd etmək lazımdır ki, poetikada prozopopeya adlandırılan məcaziləşmə də əslində

alleqoriyanın bir növüdür və bunlar bizim ədəbiyyatımızda “şəxsləndirmə”, “təcəssüm” adlanmışdır”. (9,157)

Təcəssümü bəzən *canlandırma* da adlandırırlar. Buna səbəb odur ki, təcəssüm məcazi xarakterə malik müəyyən leksik-semantik söz qrupları əsasında formalaşmış sintaktik tərkiblərdən ibarət olur və bizi əhatə edən hadisələri canlı şəkildə rəsm edir, təsvirini verir.

A.S.Abdullayev şəxsləndirmə, canlandırma, nitqləndirmə terminləri haqqında belə bir fikir söyləyir: “Şəxsləndirmə sözünün mənası müəyyən bir əşya və ya təsəvvürü canlandırmaq deməkdir. Nitqləndirmə isə danışdırmaq mənasındadır. Üslubiyyatda həmin mənalar saxlanılır, lakin bir qədər xüsusi məqsədlə işlədilir. Maddi varlıqları və mücərrəd məfhumları insan kimi göstərməyə şəxsləndirmə deyilir. Danışmaq bacarığına malik olmayan şeylərə nitq vermək, yəni onları insan kimi danışdırmağa nitqləndirmə deyilir”.(1,98-99)

Bizim qənaətimizə əsasən, təcəssüm sintaktik-semantik məcazdır, cümlə və ya mətn səviyyəsində təzahür etdiyinə və semantik cəhətdən məcazi məna bildirdiyinə görə sintaktik-semantik fiqur kimi tədqiq olunmalıdır.

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi ifadəliliyə, obrazlılığa malik olan təcəssüm vasitəsilə yazıçı təbiətin müxtəlif mənzərələrini emosional-ekspressiv formada əks etdirərək oxucuya ötürür. Daha ətraflı izah versək, vurğulamalıyıq ki, təcəssüm yalnız təbiət hadisələrini deyil, cansız əşyaların, mücərrəd anlayışların, insana xas olan hiss etmək, duymaq, danışmaq, gülmək, düşünmək, hərəkət etmək, qəzəblənmək, sevinmək kimi bir sıra əlamətləri, xüsusiyyətləri də təsvir edir. Buna görə də təcəssüm bədii fiqurunu aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Ağac, budaq, yarpaq, gül-çiçək, ot, yer, torpağın və sair canlı insan kimi təsvir edilməsi;
2. Bədii əsərlərdə hidronimlərin - şlalə, ləpə, dalğa, dənizin canlandırılması;

3. Günəş, ay və sair göy cisimlərinin, külək, bulud, gecə kimi təbiət hadisələrinin canlandırılaraq insana məxsus keyfiyyət və xüsusiyyətlərinin təsvir edilməsi;
4. Dağlar, daşlar, qayaların müəllifin üslubi məqsədlərindən asılı olaraq canlı insan kimi təsvir edilməsi;
5. Söz sənətkarının daxili aləminin, hiss və həyəcanlarının, düşüncələrinin ifadəsi, mücərrəd anlayışların, cansız əşyaların insana aid xüsusiyyətlərlə təsvir edilməsi.

Onu da əlavə etməliyik ki, təcəssüm bədii nitqlə yanaşı, elmi və publisistik üslublarda da istifadə edilir.

Beləliklə, qüvvətli estetik təsirə malik olan təcəssüm ifadəliliyə, obrazlılığa, təsirli bədii lövhə yaratmaq qabiliyyətinə malik olan sintaktik-semantik fiqurdur.

Fikrin ifadəli şəkildə yerinə yetirilməsinə xidmət göstərən üslubi fiqurlardan biri də **parçalanmadır**. Bədii vasitənin bu növü mətni təşkil edən sözlərin xüsusi bir tərzdə ardıcılığı nəticəsində yaranır. Bu o deməkdir ki, sözlər və tərkiblərin məqsədi fikrin enerjisini artırmaq və ya azaltmaq ilə əlaqədar olaraq biri digərinin arxasınca düzülür və bu yolla bədii parçanın məzmununu formalaşdırır. Parçalanma ekspressiv-üslubi sintaktik vahiddir və şeir janrında da istifadə edilir. Bu üslubi fiqur şeirdə fikrin yüksək obrazlı şəkildə əks etdirilməsinə xidmət edir.

Cümlə üzvləri ilə qrammatik əlaqədə olmayan, məntiqi cəhətdən və intonasiya vasitəsilə bağlanan **xitablar** da sintaksisin üslubi fiqurlarından biri kimi üslubi xüsusiyyətə malikdirlər. Xitabların üslubi mahiyyəti insanları, əşyaları, hadisələri adlandırmaqdan, onları xarakterizə etməkdən ibarətdir. Xitabların ekspressivlik keyfiyyətinə sahib olması bədii söz sənətkarlarına imkan verir ki, xitablardan yaradıcı, novatorcasına müxtəlif üslubi məqsədlərlə əlaqədar istifadə etsinlər. Buna səbəb odur ki, xitabların xarakterizəedici funksiyası əksər hallarda fərdi-subyektivdir. Xitablarla bədii əsərlərin dilində dialoqlarda, vasitəsiz nitqdə, hər hansı bir şəxsə və ya cansız əşyaya, mücərrəd anlayışlara yönəldilən müəllif nitqində qarşılaşa bilərik.

Bədii ədəbiyyatda xitabların xüsusi funksiyası vardır, hansı ki daha çox ritorik xarakter daşıyır. Sırf üslubi səciyyə daşıyan, ekspressiv-emosional keyfiyyətlərə malik olan xitablar dilçilik ədəbiyyatında bədii xitab və ya ritorik xitab adı ilə qeyd olunur.

Bildiyimiz kimi insan adı bildirən xitablarda əsas məqsəd çağırış, müraciət olunanın diqqətini cəlb etmək, ona münasibət bildirməkdir. Başqa canlıların, cansız əşya və mücərrəd anlayışların, abstrakt qüvvələrin adlarını bildirən xitablarda isə bu məqsəd ifadənin təsirini artırmaq, ona ekspressiv-emosional çalarlar verməklə əvəz edilir. İntonasiya, xitabın təkrarlanması, xitab rolunda çıxış edən sözün leksik mənası xitabların emosional və ekspressiv şəkildə təsvir edilməsində mühüm rol oynayır. Belə xitablar əsasən təyini söz birləşmələri şəklində verilir.

T.Əfəndiyeva isə əsərində xitabların iki tipini qeyd edir:

1. Sırf müraciət funksiyası daşıyan, hər cür obrazlılıqdan uzaq olan xitablar;
2. Qüvvətli obrazlılığa malik xarakterizəedici-qiyəmtverici xitablar.(11,139)

Hər şeydən öncə xitablar insanlar arasında ünsiyyət vasitəsidir və xitabsız ünsiyyət, dialoq təsəvvür etmək mümkün deyil. Eyni zamanda xitablar dialoqa, danışığa xüsusi bir canlılıq, ifadəlilik verərək onu mənalı edir, fikrin daha asan anlaşılmasında köməkçi rola malikdir.

A.İ.Yefimov isə xitabların işlənmə məqsədinə müsbət, mənfi, neytral, dəbdəbəli və sair xüsusiyyətlərini göstərir və bunu xitabların leksik-qrammatik təbiəti və funksiyaları ilə əlaqələndirir. Bundan əlavə olaraq, müəllif xitabları üslubi keyfiyyətinə görə iki qrupa ayırır:

1. Üslubi cəhətdən neytral olan, çox təsadüf edilən, özünəməxsus ştamplar şəklində çıxış edən xitablar;
2. Parlaq şəkildə ifadə olunmuş obrazlılığa malik qiymətləndirici xarakterli xitablar.
(37,458)

Xitablar haqqında qeyd edilənləri yekunlaşdıraraq deyə bilərik ki, bədii əsərlərdə müxtəlif üslubi çalarların, ekspressivlik, emosionallıq keyfiyyətlərinin yaradılmasında istifadə olunan xitablar elə bir nitq vahidi, sintaktik fiqurdur ki, obrazın ümumi xarakteristikası və fərdiləşdirilməsində, subyektiv münasibətlərin ifadə edilməsində, emosional və ekspressiv xarakterizəedici keyfiyyətlərin bildirilməsində, satirik, ifşaedici münasibətlərin aydınlaşdırılmasında əhəmiyyətli dərəcədə iştirak edir və bunun nəticəsində bədii fiqur səciyyəsi qazanır.

Bədii ədəbiyyatda öz üslubi mahiyyəti ilə fərqlənən sintaktik fiqurlardan bir də *ritorik sualdır*. Ritorik sualın əsas məqsədi sual-cavab deyil, bu və ya digər hadisəyə oxucu və ya dinləyicinin diqqətini cəlb etməkdir. Buna görə də bu tip suallar qüvvətli ekspressivliyə malik olur və fikri mənalı şəkildə ifadə edir. Yunan sözü olan *ritorik rhetor-orator* deməkdir. Ritor qədim yunanlarda və romalılarda “danışığ gözəlliyi müəllimi”nə verilən ad kimi istifadə olunurdu.

Ritorik sual cümlələri quruluşca sual cümlələrinə bənzəsə də, məzmunca sual bildirmədiyinə görə həqiqi sual cümlələrindən fərqlənir. Bu tip cümlələrdə cavab tələb olunmur. Ritorik sual bir sıra əsərlərdə “bədii sual”, “poetik sual”, “emosional sual cümlələri”, “erotema” adı ilə də təqdim edilir.

K.A.Dolinin ritorik sualı “uydurma sual” adlandırır və iki növə ayırır:

1. Kimə isə müraciət edilən, lakin cavab tələb etməyən uydurma suallar ünvana müəyyən təsir göstərmək üçündür;
2. Yalnız ekspressiv funksiya yerinə yetirən, yəni ünvana hər hansı bir təsir göstərmək məqsədi güdməyən uydurma suallar. (36,137)

Ritorik sual bədii üslubun demək olar ki, bütün janrlarında - həm nəsrə, həm dramaturgiyada, həm də poeziyada istifadə edilir.

Nəticə etibarilə, nəsr, dramaturgiya, poeziya, eləcə də folklor dilində aparılan müşahidələrə əsasən ritorik sual cümlələri bədii əsərlərin dilində təsdiq və inkarlığın

ekspressiv ifadə vasitəsi olmaqla dilimizdə müəyyən üslubi məqamların üzə çıxarılmasında mühüm rol oynayır.

Çox qədim üslubi fiqur olan təkrir həm leksik, həm də sintaktik vahidlərlə ifadə olunur. Yəni bu o deməkdir ki, leksik təkrirlərlə yanaşı, söz birləşməsi, cümlə, həmçinin bütöv bir abzasın təkrarından ibarət olan sintaktik təkrirlər də mövcuddur. Təkririn istifadə məqsədi hər hansısa bir fikrin, mənanın qüvvətləndirilməsinə, ekspressivliyin artırılmasına xidmət etməkdir. Bununla yanaşı təkrirdən ona görə istifadə edilir ki, hərəkətin sürətliliyi göstərsin, onu təfəsilatı ilə çatdırılsın, diqqət əsasən mətnin əsas ideya və məzmununa yönəldilsin. Bədii söz sənətkarları müəyyən hadisəni, fikir və hisləri təkrirlərin köməyi ilə daha ifadəli, təsirli şəkildə oxuculara çatdırırlar. Çünki təkrirlər bədii ədəbiyyatda, xüsusilə də poeziyada ifadənin quruluşuna ritmiklik, melodilik gətirməklə bərabər şeirə intensivlik verir, onun dinamikasını artırır.

Öncəki fəsildə də qeyd etdiyimiz kimi təkrirlərin bir sıra növləri var. Bu fəsildə onların bir sıra növlərinin ümumi izahına yer verəcəyik. Bədii ədəbiyyatda təkririn ən çox işlənən növlərindən biri olan sərbəst və ya qaydasız təkrir bəzi elmi əsərlərdə əks etdirilmişdir. X.R.Kurbatov sərbəst təkrirlə bağlı aşağıdakı tərif qeyd edir: “Təkrir eyni söz və ya ifadənin ardıcıl şəkildə, yaxud bir cümlənin və ya bir neçə qonşu cümlənin müxtəlif yerlərində təkrarıdır”. (41,131)

Lakin bu tərif müəllifin qeyd etdiyi “ardıcıl şəkildə” təkrar olunan nitq vahidləri təkririn geminasiya və ya reduplikasiya növü olduğu üçün düzgün hesab etmək olmaz.

Sərbəst təkrir eyni nitq vahidinin bir və ya yanaşı işlənən bir neçə cümlənin müxtəlif yerlərində təkrarıdır.

Geminasiya və ya reduplikasiya qoşalaşma adı ilə də qeyd edilir. Təkririn bu növü elə bir təkrardır ki, eyni nitq vahidi bir misra və ya cümlənin əvvəlində, ortasında və ya sonunda ardıcıl verilərək həmin ifadəyə xüsusi mənə çalarlılığı, obrazlılıq qatır. Ümumiyyətlə eyni nitq vahidinin ardıcıl olaraq təkrarlanması ifadəyə emosionallıq,

ekspressivlik kimi keyfiyyətlər əlavə edərək danışan və ya yazanın ifadə etdiyi fikrə münasibətini bildirir.

Bundan əlavə olaraq, şair və yazıçılar geminasiya fiqurundan istifadə etməklə ifadənin qüvvətləndirilməsinə, həyəcanın yaradılmasına, fikrin daha aydın və dəqiq verilməsinə şərait yaradırlar. Bu növ təkrir nəzmdə misradaxili təkrir, nəsrədə isə cümlədaxili təkrir adlandırılır.

Anafora təkririn elə bir növüdür ki, eyni nitq vahidinin ardıcıl işlənməsinə xidmət edir. Lakin bu ardıcıl işlənmə bir-birinə yaxın yerləşən misraların, bəndlərin, cümlələrin, həmçinin abzasların, fəsilələrin belə əvvəlində özünü göstərir.

Epifora isə anaforanın əksinə olaraq ardıcıl və ya bir-birinə yaxın yerləşən misraların, bəndlərin, yaxud cümlələrin, abzasların sonunda təkrar olunmasından ibarət olan üslubi fiqurdur.

Beləliklə, təkrir eyni söz, söz birləşməsi, ifadə, cümlə və ya bütöv bir abzasın əsərdə ustalıqla, müəyyən üslubi məqsədlə qəsdən təkrar edilməsinə əsaslanan üslubi fiqurdur.

II Fəsil : İngilis və Azərbaycan bədii dilində işlənən sintaktik-üslubi vasitələrin müqayisəsi

2.1. Bədii mətnlərdə sintaktik-üslubi vasitələrin mətn yaratma gücü

Mətn yaradılarkən onun qarşısında müəyyən vəzifələr qoyulur. Mətni yaradan subyekt hansı vəzifənin həyata keçirilməsindən asılı olaraq dil vahidlərini seçir, onların mətnin strukturunda yerləşmə və əlaqələnmə ardıcılığını müəyyənləşdirir. Mətnə işlənən hər bir element həm özünün daşdığı mənaya, həm də digər elementlərlə əlaqələnmə prosesində yaratdığı mənalara görə mürəkkəb səciyyəyə malik olur.

K.Abdullayev qeyd edir ki, mətn yaradıcı faktorlar kimi təkrarları xüsusi qeyd etmək lazımdır. Məlum olduğu kimi, mürəkkəb sintaktik bütövlərin təşkilində, qurulmasında təkrarlar möhkəm bir sistemə əsaslanır. Belə ki, təşkilədiçi, qurucu faktor kimi təkrarların müxtəlif struktur növlərindən və ya mürəkkəb olmasından asılı olmayaraq onlar sadə və sementvari funksiyaya malikdir. Təkrarlıq xüsusiyyəti mürəkkəb sintaktik bütövün qurulmasına xidmət edən təkrarlanan cümlənin müstəqilliyinə təsir edir, o daha çox bütöv bir sistemin struktur vahidinə çevrildiyindən müstəqilliyini müəyyən qədər itirir, mətn intertemasının struktur vahidinə çevrilir. (4, 111)

K.B.Hacıyeva vurğulayır ki, mətnin komponentlərinin struktur əlaqəsinin ən güclü ifadə vasitələrindən biri hesab olunan təkrarların mətnyaradıcı amil kimi rolu böyükdür. Bir-birinə bağlı iki və daha çox cümlədə mənənin daha aydın çatdırılmasında ən yaxşı vasitə təkrardır. Kommunikativ məqsəddən asılı olaraq mətn daxilində bütöv bir cümlə, söz birləşməsi, yaxud da ayrıca söz təkrarlana bilər. (15, 38)

Mətndəki komponentlərin həm sintaktik, həm də məntiqi-sintaktik əlaqə üsulları, əsasən, ellipsis və dil leytmotivi çox sıx şəkildə vəhdətdədir. Nəticədə, ilkin əlaqə tipini müəyyənləşdirmək çətinlik törədir. Fəqət bunu da əlavə etmək lazımdır ki, belə əlaqə

üsulları həm qarşılıqlı şəkildə bir-birini tələb edə bilər, həm də onların istifadə edilməsi mətnin ən müxtəlif səmtlərinə aid ola bilər.

A.Məmmədov təkrarları mətnin yaradılmasında müxtəlif formal əlaqə vasitələri sırasına daxil etməklə onları eksplisit, yəni məhz formal olaraq görünən vasitə hesab edir və təkrarları mətnin komponentləri arasında əlaqənin izahı üçün zəruri şərt sayır.

Müəllif onu da əlavə edir ki, mətnin yaranmasında əsasən aşağıdakı formal əlaqə vasitələri iştirak edə bilər:

1. Fonetik təkrar (bura alliterasiya, assonans kimi bədii üslubi üsullar daxildir);
2. Morfoloji təkrarlar (cins, zaman, hal kateqoriyalarının əlamətlərinin təkrarları);
3. Leksik təkrarlar (sözlərin tam, natamam, yəni müxtəlif qrammatik formalarda təkrarı və sıfır təkrar);
4. Sintaktik təkrar (söz sırasının tam və natamam təkrarı, xiazm və sair.)
5. Leksik-qrammatik vasitələr (bağlayıcılar, sözönülər, determinantlar və sair.);
6. Deyktik elementlər (müxtəlif tipli əvəzlilər, artikllər və sair.). (21, 26)

Mətn daxilində təkrarlanma prosesi zamanı əvvəlki cümlədə olan hər hansı üzvün sonrakı cümlələrdə də təkrar olunması çox geniş yayılmış əlaqə vasitəsidir, çünki cümlələr arasında mövcud olan sıx sintaktik əlaqə özünü məhz belə hallarda, yəni təkrarlarda büruzə verə bilər. bu cür təkrarlanmanı zəncirvari əlaqə adlandırır. (44, 43)

Bildiyimiz kimi, mətn səviyyəsində söz və ondan böyük vahidlər tədqiq edilir. Onu da qeyd edək ki, təkrarların fonetik səviyyədə bir növü də vardır ki, bu, səslərin, fonemlərin təkrarı ilə əlaqəli olan hadisədir və, əsasən, daha çox şeirlərdə özünü göstərir:

Nazik barmaqlıdı, şümşad əllidi,

Ayna qabaqlıdı, siyah tellidi,

Şəkər söhbətlidi, şirin dillidi,

Tuti kimi xoş zəbanım gedibdi. (47, 48)

Sweet and low, sweet and low,

Wind of the western sea,

Low, low, breath and blow,

Wind of the western sea! (46, 235)

Mətnin meydana gəlməsi və formalaşmasında təkrar olunan leksik vahidlər müxtəlifliyə malikdirlər. Azərbaycan dilində mətnlər bütün cümlə üzvlərinin təkrarlanması nəticəsində formalaşır. Ə.Əbdullayevin fikrincə, mətn mənanın açılması prosesində formalaşır və təkrar burada çox vaxt üslubi vasitə kimi qəbul edilsə də, mətnin kommunikativ qüvvəsini gücləndirmək üçün gah yanaşı, gah sonrakı cümlədə, yaxud ardıcıl olaraq mətn daxilində işləyə bilər. (2, 151)

Təkrarların istifadə edilməsində əsas xarakterik xüsusiyyətlərdən biri də mətnin semantik mənasını qüvvətləndirməkdən, fikrin güclü və ya zəif çatdırılmasına zəmin yaratmaqdan ibarətdir.

Onu da əlavə etmək lazımdır ki, əgər bir söz eyni mənanı bildirmək üçün müxtəlif formalarda təkrar-təkrar işlədilsə, hər dəfə müəyyən dərəcədə fərqli mənə ifadə edə bilər. Ancaq bu fərq bəzən sıradan hallarda çox zəif olur. Bunu da qeyd etməliyik ki, ingilis dilində təkrarlar məntiqi vurğu ilə nəzərə çarpdırılır.

Bu da maraqlıdır ki, eyni bir leksik vahidin mətn daxilində nə dərəcədə tez-tez və ya gec təkrarlanmasının da böyük rolu vardır. “Ümumi bir sözün tam şəkildə, yəni olduğu kimi təkrarlanması çox zaman şeirlərdə müşahidə edilir. Mətnlərdə isə belə söz növbəti cümlələrdə artıq tam halda deyil, başqa formalarda təkrarlanır. Eyni zamanda müəllif əlavə edir ki, mətnin belə quruluşa malik olması üslubi yanaşmada çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn, bu halda sözlərin az, fikirlərin isə geniş ifadə forması

olan bir mətn formalaşmasına imkan yaranır. Təkrar heç vaxt mexaniki olmur. O həmişə mətnin ən dərin mənası ilə bağlı olur". (29, 50-51)

Leksik təkrarların mətn daxilində işlənməsi emosionallığın, vurğunun artmasına, diqqətin vurğulanan obyektə yönəldilməsinə kömək edir. Həmçinin müəyyən hallarda leksik təkrarların istifadə edilməməsi mətnin məntiqinə təsir göstərərək onun qabarıq çatdırılmasının qarşısını alır. Leksik təkrarların tam, natamam, sinonim və sıfır olmaqla bir sıra növləri vardır. Leksik təkrarların hər bir növü həm ayrıca söz, həm söz birləşməsi, həm də cümlə şəklində təzahür edə bilər. Bunu da nəzərdən keçirmək lazımdır ki, sözün təkrarı ilə cümlənin təkrarı arasında çox böyük fərq vardır. Sözün təkrarı zamanı əvəzlik kimi müxtəlif qrammatik vasitələrdən istifadə edildiyi halda, cümlənin təkrarı onların işlənməsini istisna etməsə də, leksik təkrarlarla müqayisədə müəyyən struktur və funksional xüsusiyyətlərə malik olur. Təkrarlar yeni informasiya daşımasalar da və artıq məlum olan bir şey haqda danışsalar da, emfatikliyi qoruyub saxlayır və həmişə emosional dəyər ifadə etmək üçün istifadə olunur.

Leksik təkrarların mətndə bir sistem şəklində təşkilini nəzərə alaraq mətndə söz, söz birləşməsi və cümlələrin pillə-pillə müxtəlif növ leksik təkrarlar kimi iştirak etməsi həm üslub, həm də struktur baxımından da mühüm bir hadisə kimi öz əksini tapır.

Sıfır leksik təkrarlar istifadə edilən cümlələrdə cümlə üzvləri buraxılır. Buna baxmayaraq, mürəkkəb sintaktik bütövün komponentləri mənasına görə bir-biri ilə sıx əlaqəli olduqlarına görə sintaktik bütöv aydın şəkildə anlaşılır. Daha dəqiq desək, buraxılmış üzvləri asanlıqla bərpa etmək olur.

Mürəkkəb sintaktik bütövün spesifik struktur-semantik birlik kimi formalaşmasında əsas mətndaxili əlaqələrdən biri olan təkrarların rolu xüsusi maraq kəsb edir. Təkrar fikri daha qabarıq nəzərə çatdırmaq, vurğulamaqla yanaşı, həm də mətnin formalaşmasını təmin edir, mənanın açılması üçün gərəkli vasitəyə çevrilir, məna bu yolla şaxələnir, genişlənir. Təkrarın rolunu yalnız hər hansı bir ideyanı vurğulayan,

fikri qüvvətləndirən vasitə kimi məhdudlaşdırmaq olmaz, təkrar həm də mətn yaradan vasitədir:

Now these three saw well enough that Wang Lung was afraid of them and they grew haughty and demanded this and that and complained of what they ate and drunk . And especially did the woman complain, for she missed the delicacies she had eaten in the inner courts and she complained to her husband and the three of them complained to Wang Lung.

Göründüyü kimi bu sintaktik bütövdə "complain" feili təkrar olunaraq mətnin komponentləri arasında əlaqə yaradır, fikri aydınlaşdırır.

And what will we do with a pretty woman? We must have a woman who will tend the house and bear children as she works in the fields, and will a pretty woman do these things? No, not a pretty woman in our house.

Bu mətndə " a pretty woman" birləşməsi təkrarlanaraq mətndəki cümlələri bir-birinə bağlayır, məzmunun açılmasının əsası kimi diqqəti cəlb edir .

Adi təkrarlar da mətn yaradan təkrar növünə aiddir. Bu təkrarlar mətndə müxtəlif yerlərdə müşahidə olunur. Bunu nümunələrlə aydınlaşdıraraq:

Then on the appointed day after the priests had finished the night of chanting, Wang Lung dressed himself in a robe of white sack - cloth and he gave a robe like it to his uncle and his uncleTs son, and to his own sons each a robe, and to his wife and to his own daughters. For his uncleTs wife and for his uncleTs son, Wang Lung hired chairs also and for all of them he had robes of sack cloth, and even for the poor fool he made a robe and hired a chair and put her in it.

Yuxarıdakı nümunədə "a robe" sözü müxtəlif məqamlarda təkrarlanır, onun dəqiq işlənmə yeri yoxdur, mətnin müxtəlif yerlərində işlənərək sintaktik bütövün komponentlərini bir- biri ilə əlaqələndirir.

Təkrarların mətndə rast gəlinən digər bir növü zəncirvari təkrardır. Professor Qəzənfər Kazımov qeyd edir ki, zəncirvari təkrarın əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, əvvəlki cümlənin teması sonrakının teması kimi çıxış edir və bu proses davam edərək, cümlələri bir-birinə zəncirin həlqələri kimi bağlayır. Məsələn,

The love of wicked men converts to fear;

That fear to hate; and hate turns one or both

To worthy danger and deserved death.

Bu cümlələri zəncir həlqələri kimi bağlayan sözlər - fear - hate sözləridir. Bu sözlərin hər birinin ortaya çıxması özündən əvvəlkinin tematik gücü ilə bağlıdır. Zəncirvari təkrarlar zamanı birinci cümlədəki yeni məlumat sonrakı cümlədə təkrar olunaraq köhnəyə çevrilir və bu təkrarlanma zəncirvari şəkildə davam edir.

Təkrarın mətndə rast gəlinən digər bir növü ardıcıl təkrardır. Bu növ təkrar zamanı sözlər bir-birinin ardınca, dalbadal təkrar olunur.

Now what, woman? Cannot I say comb out your horse`s tail of hair without this trouble over it?

But she answered nothing except to say: "I have borne you sons, I have borne you sons, I have borne you sons"

And he was silenced and uneasy and he muttered to himself, for he was ashamed before her and so he let her alone.

Burada "I have borne you sons" ard-arda təkrar olunaraq mətnin emfatik gücünü artırır. Danışanın emosiyalarını daha güclü şəkildə ifadə etməsinə kömək edir.

Mətnyaratmada ellipsis və dil leymotivinin üslubi fiqur kimi rolunu da qeyd etmək mütləqdir.

Ellipsis struktur mətnyaradıcı vasitələrdən biri olmaqla mətnyaratma vasitələri arasında onun öz yeri vardır. Mətndə ellipsis komponentlərdən birində müəyyən vahidin iştirak etməməsi ilə ortaya çıxır. Fəqət onun yoxluğu formal səciyyə daşıyır və mətnə iştirak etməsə də, onu asanlıqla bərpa etmək mümkündür.

Moss was hungry and Ria actually starving. (64, 38)

Nümunədən aydın olur ki, mürəkkəb cümlənin ikinci tərəfində xəbər, yəni *was* buraxılmışdır. Amma buna baxmayaraq, ümumi kontekstə əsasən, onu asanlıqla bərpa edə bilərik.

A.Məmmədovun ellipsis haqqında fikirləri bundan ibarətdir ki, mətnyaradan leksik təkrarlar kompleksinə əslində ellipsis də daxil edilməlidir, burada söhbət mürəkkəb sintaktik bütöv çərçivəsində təkrar zəncirinin mətnin birinci komponentlərində başlanıb, orta məhlədə transformasiyaya uğramasından və sonrakı komponentlərdə isə ellipsis ilə əvəz olunmasından gedir. (21, 65)

Ellipsis mürəkkəb cümlənin bir hissəsi olmaqla linqvistik əhəmiyyəti olan, ancaq onu ifadə edən referensial dil hadisələrinin mətnə iştirak etmədiyi hallara deyilir və diskursun əlamətlərindən biri hesab edilir.

Əgər sonradan dolayı yolla cümlədə iştirak edən informasiya haqqında danışılırsa, bu zaman ellipsis anlayışından istifadə edilir. Mətnyaratma prosesində verilmiş informasiyanın izafi təkrarına yol verməmək üçün məlum informasiya və ya köhnə informasiya mətnə öz ifadəsini implisit şəkildə tapır. İmplicit şəkildə verilən informasiya zaman, məkan, əvvəl təsvir olunmuş şəraitlə sıx əlaqəli olur.

İ.F.Vardul ellipsis anlayışını şərh edərkən suppresiya terminindən istifadə edir. O göstərir ki, dil vahidini ellipsisə uğratmaq onu işlətməmək deyil, ondan istifadə etməklə mənasını suppresiya ilə ifadə etməkdir. (34, 303)

A.Köhler ellipsisdən istifadəni qənaətlə, cümlənin izafi yüklənməsinin qarşısını almaqla bağlayır. O, nitqdə ellipsisin tətbiqinin üç münasibət motivindən asılı olduğunu göstərir. Həmin münasibətləri A.Köhler aşağıdakı kimi müəyyənləşdirir:

1. Səbəb-nəticə münasibəti;
2. Yaxın kontekstlər arasındakı münasibəti;
3. Oxşar münasibət. (45, 537)

Qeyd etdiyimiz kimi, anaforik münasibətlərin yaranmasında dil leytmotivinin də əhəmiyyətli rolu vardır. Mətdə leytmotivi təyin etmək üçün sözlərin işlənmə tezliyindən istifadə edilir. Ancaq demək olmaz ki, bu, leytmotivin birbaşa göstəricisidir. Buna səbəb odur ki, sözün yüksək tezliklə istifadə edilməsi onun leytmotiv funksiyasından deyil, dilin qanunauyğunluqlarından, müəllifin söz ehtiyatından asılı olur. Bunu da əlavə edək ki, leytmotivün mümkün işlənmə yerlərinin qeydə alınmasında yüksək tezlikli sözlər müəyyən imkana malikdir.

Bunda əlavə olaraq, leytmotivün təyini üçün semantikasız qabarıq görünən söz, intensivatorlarla birgə işlənmə, ekspressiv sözlər, dissonans birləşmələr, hadisənin qəfil baş verməsinin, qəribəliyinin leksik göstəriciləri, məcazlar və üslubi fiqurlardan istifadə edilir və hər biri kontekstin əhəmiyyətini ortaya çıxarır.

Mətdə arxetipik mənalardan müəyyənləşdirilməsi arxetipik motiv formalaşdırır, leytmotiv yaradır. Əgər əsərdə arxetipik məna tam gerçəkləşsə, bu halda o, semidominant mövqeyə keçə bilər.

Leytmotivlər simvolik xarakter daşıyaraq sujetdə sruktur yaratma və mətnyaratma funksiyası daşıyır. Leytmotiv kontekstin sonrakı inkişafı ilə əlaqədar olaraq gerçəkləşir.

Leytmotivin nişanlanmasının iki əsas forması vardır ki, onlar aşağıda qeyd edilmişdir:

1. Variasiyalı təkrar;
2. Üslubi fiqurların, məcazların toplanması, üst-üstə gəlməsi.

İnformasiya ötürən hər dəfə referenti qeyd edərkən formal vasitələrin seçimini edir. Bu referensial seçmədir. Referensial seçmə informasiyanı qəbul edənin referentin eyniliyini və ya dəyişdiyini başa düşəcəyi şəkildə aparılır.

Təkrarların təsnifi müəyyən meyarlara əsaslanır və bu meyarlardan biri cümlə daxilində və ya cümlədən böyük vahid daxilində təkrarı əhatə edir. Təkrarlar dilin şöbələrinə görə fonetik, leksik və qrammatik olmaqla təsnif olunur. Bunu da qeyd etməliyik ki, təkrarların fonetik səviyyədə işlənməsi də üslubi fiqur səciyyəsi daşıyır. Təkrarların fonetik səviyyədə işlənməsi, əsasən, şeirlərdə öz əksini tapır.

Mətnyaratmada mətn vahidləri arasında koheziyanın yaradılması üçün semantik təkrarlardan istifadə edilir. Semantik təkrarlar müəllifin resipientə vermək istədiyi informasiyanı daha aydın dərk olunması üçün sinonim, antonim sözlərdən müəyyən yaxın ətrafda cümlələrdə və yanaşı cümlələrdə istifadə etməsinə görə fərqlənir.

Bədii mətnə koheziyanın öyrənilməsi zamanı leksik və sintaktik təkrarların iki fərqli qrup araşdırılması daha düzgündür.

Leksik vahid səviyyəsində olan təkrarlar leksik təkrarlar adlanır və cümlə və ondan böyük vahidlər çərçivəsində qeyd alınır. Bildiyimiz kimi, ən kiçik mətn cümlədir. Bunu nəzərə alaraq deyə bilərik ki, cümlə daxilində işlənən leksik təkrarlar sadə təkrarlardır. Həmçinin cümlə daxilində istifadə edilən leksik təkrar vahidi növbəti cümlədə, cümlədən böyük vahiddə, abzasda qeydə alınarsa, bu zaman belə təkrar nəticəsində yaranan koheziyanın ikili səciyyə daşmasının mümkünlüyü də müşahidə edilir. Cümlə daxilindəki təkrar olunan leksik vahidlər bir-biri ilə koheziya yaradır. Ancaq leksik vahidin mətnin başqa hissələrində işlənməsi koheziyanın və leksik təkrarın

mətnyaratma xüsusiyyətinin ayrıca tədqiq edilməsinə imkan yaradır. Cümlə daxilindəki leksik təkrar cümlədə intonasiya fərqi şərtləndirir.

Qeyd etmişdik ki, cümlə daxilində işlənən təkrarlar sadə təkrarlardır. Ancaq sadə təkrarlar leksik vahidin təkrarı kimi qəbul oluna bilməz. Cümlə daxilində söz-formanın və söz birləşməsinin təkrarı geniş yayılmış hallardandır. Burada söz-forma qrammatik şəkilçi qəbul etmiş leksik vahidi nəzərdə tutur. Eyni sözün müxtəlif hal şəkilçiləri ilə təkrarı da mətdə işlənir. Müxtəlif hal şəkilçisi qəbul etmiş, eyni məna daşıyan sözlərin təkrarı üslubi fiqur kimi poliptoton termini ilə ifadə edilir. Eyni qrammatik formanın saxlanması və mənanın dəyişməsi ilə bağlı təkrar antanaklasis adlanır.

Mətdə üslubu formalaşdırmaq xüsusiyyəti daşıyan təkrar mətn vahidləri daxilində işlənməklə bu vahidləri semantik planda bir-birinə bağlayır. Bədii mətdə semantik əlaqələrin nisbəti bir sıra problemlərlə, həmçinin yaradıcılıq prosesi və bədii qavrama, mətnin təşkili qanunauyğunluqları ilə bağlılığı məlum məsələdir.

Bədii mətdə semantik əlaqələrin iki tipini – konnotativ və assosiativ tiplərini ayırmaq mümkündür. Hər iki tiptən poetik əsərlərdə geniş şəkildə istifadə edilir və onların formalaşmasında sadə leksik təkrarlar da iştirak edir.

Cümlə daxilindəki leksik təkrarları yaradan sözlərin bir-birinə nəzərən müxtəlif şəkildə yerləşməsinə görə təkrarın kontakt və distan olmaqla iki növü ayırd edilir. Kontakt təkrar təkrarlanan vahidlərin bir-birinin ardınca istifadə edilməsini nəzərdə tutur. Kontakt təkrarın başqa adı epanalepsisdir. (AA...) (...AA...) (...AA). Distant təkrarda isə təkrarlanan vahidlər arasına başqa vahidlər daxil olur. (A...B...A), (...A...B...A), (A...B...A...), (...A...B...A...)

Təkrarların konfigurasiyası, onların kontekstə qoşulma xüsusiyyətlərinin təyini mətnin təkrarlanan komponentlərinin kompozisiya rolunu təsvir etməyə imkan yaradır. Bu da onların həm kompozisiya-tematik funksiyasını, həm də müxtəlif dominantların yaranmasını əhatə edir.

T.Kazakova qeyd edir ki, təkrarlar poetik mətndə özünəməxsus rol oynayır. Müəllif yazır ki, təkrar obrazın tematik əlaməti funksiyasında çıxış edir, obrazın kvantlanması mexanizmini gerçəkləşdirir, təkrarların daxil olduğu mikrokontekstlər arasındakı assosiativ əlaqələr mexanizmini fəallaşdırır. (39, 29-30)

Təkrarlanan komponentlərin kontekstdəki başqa sözlərlə əlaqəsi, onların kontekstə qoşulması isə bilavasitə linqvistik mahiyyət daşıyır və kontekstlərarası əlaqə burada öz əksini tapır. Kontekstlərarası əlaqə olmasa, ayrı-ayrı kontekstlər bir-birindən təcrid olunmuş şəkildə qalır, bir-birinə bağlanmır və nəticədə mətn yaranmır. Fəqət onu da vurğulamalıyıq ki, ayrılıqda götürülmüş hər bir kontekst mətndir.

Mətnyaratma prosesində leksik təkrarların iştirakından danışırıqsa, burada leksik vahidlərin bir-biri və mətnin digər vahid və elementləri ilə bağlanması, əlaqələnməsi, əlaqə yaranması xüsusiyyətlərini vurğulamaq mütləqdir. Ə.Abdullayev mətnin yaranmasında təkrarların mühüm rol oynadığını qeyd etməklə yanaşı təkrarların qapalı xüsusiyyətinə malik olduğunu və mətnin daxili vahidi kimi fəaliyyət göstərdiyini vurğulayır. Müəllif belə hesab edir ki, təkrar mətn daxilində dairəni cızmağa başlayır, həmin element özünəqayıdışı tələb edir, qapanma açıq olmaqla yanaşı, özünəməxsus intonasiya axını ilə də fərqlənir, daha doğrusu, mətnin hər iki uc nöqtəsində yüksələn intonasiya axını müşayiətçi mövqedə durur. (2, 148)

Təkrarın qapama xüsusiyyəti təkrar olunan komponentlərin bir-biri ilə əlaqələnməsi ilə bağlıdır. Distant təkrar prosesində təkrar olunan komponentlər arasında mətnin digər komponentləri yerləşir. Təkrarlar arasındakı əlaqə qarşılıqlıdır. Bu baxımdan əlaqə xətti təkrar olunan birinci komponentdən ikincisinə doğru getməklə ona, yəni təkrarlanan ikinciyə birləşməklə yanaşı, bu ikincidən birinciyə doğru istiqamətlənir və birinciyə birləşir. Qapanmanın qapalı düz xətt, yəni parça ilə deyil, dairə ilə müqayisəsi təkrar olunan komponentlər arasında yerləşən, başqa komponentlərin bir-biri və təkrarlarla əlaqələnməsi, müxtəlif informasiyaları birləşdirməsindən doğur. Mübahisəyə səbəb olan uc nöqtələrin müəyyənləşdirilməsidir. Bu uc nöqtələr heç də

təkrar oluna komponentlər deyildir. Uc nöqtələr təkrarlanan komponentlərin işləndiyi kontekstin sərhədlərini ifadə edə bilər, lakin mətnin təhlili çox zaman belə ucların formal səciyyə daşmasını təsdiqləyir.

Təkrar mətn hadisəsi olmaqla dil vahidlərinin birləşməsinin dil-sistem qanunauyğunluqları ilə tənzimlənir, ifadə olunan məzmun tələbi kimi təzahür edir. Məhz bu xüsusiyyətin təkrarın mətnyaratma xüsusiyyətlərini təsdiqlədiyini qeyd etmək məqbul sayılır. Poetik üslubun özünəməxsusluğu təkrarın şeir mətnlərində konstruktiv üsul kimi çıxış etməsini müəyyənləşdirir. Bədii obraz poetik yaradıcılıq prosesində emosional-ekspressivliyə malik olmasında təkrar əvəzsiz vasitədir. Yəni, təkrar poetik əsərdə dil materialının təşkilinin aparıcı üsullarından biridir.

Bədii əsər informasiya daşımaqla yanaşı, eyni zamanda oxucuya estetik təsir göstərir. Məndə bu və ya digər elementin üzə çıxarılması mətnin dilində əlavə düzülüşə səbəb olur. Ümumiyyətlə, təkrarlar mətnin müxtəlif hissələrində fərqli quruluş tiplərində qeydə alınır.

Poetik əsərdə təkrarın nəzərə çarpan xüsusiyyətlərindən biri təkrarın özünün aktuallaşması, digəri isə təkrarın dəyişən elementləri aktuallaşdırmasıdır. Qeyd etdiyimiz iki xüsusiyyətdən hansının təzahür etməsindən asılı olmayaraq onlar mövqeli aktuallaşma adlanır.

Mətnyaratmada mühüm rol oynayan vasitələrdən biri də anafirik münasibətlərdir. Anafora yunan mənşəli termin olub hərfi mənası geriye aid etmək, nəyəsə geri qayıtmaqdır. Anafora istifadə olunan dil vahidlərinin mətnin əvvəlki fraqmentində şərhinə əsaslanır. Anafirik münasibət qabaqcadan təyin olunma, mətnin yanaşı, ardıcıl iki vahidinin əvvəlində işlənmə ilə bağlıdır. Anafirik istinad və ya anafirik istiqamətləndirmə əvvələ doğru yönəlir.

Anafirik münasibətdə olan iki təkrarlanandan birincisi müəllif tərəfindən şərh edilir, adresat və ya resipient tərəfindən başa düşülür. Anafirik münasibətdə olan

təkrarlananlardan birincisi antesedent adlanır və ikinci vahid antesedentə istinad edir. Bundan əlavə olaraq, koreferentlik hadisəsinin anaforik münasibətdə öz əksini tapması müşahidə edilir. Onu da vurğulamalıyıq ki, antesedent referenti təyin və izah etməklə yanaşı mətnə daxil edir. Həmçinin iki ardıcıl mətn vahidində işlənən antesedentin mövqeyi müxtəlif ola bilər. Bu o deməkdir ki, referenti təyin edən vahid sonrakı mövqedə də işləyə bilər. Bu zaman istinad mətnin sonuna yönəldilir. Antesedentin bu cür yerləşməsindən yaranan münasibət kataforik münasibət adlanır. Anafora kataforadan antesedentin yerləşməsinə görə fərqlənir. Kataforik münasibətin yaranması zamanı iki ardıcıl mətn vahidinin əvvəlində eyni bir sözün işlənməsi vacib şərt deyildir. Burada əsas şərt referentin eyniliyidir. Eyni zamanda antesedentdən əvvəl və ya sonra onun substitutu da işləyə bilər. Əvəzlərin anaforada istifadəsi, anaforik əvəzlərlər terminləri də bununla əlaqəlidir. Anaforik əvəzlər funksiyasını yerinə yetirən əvəzlərə şəxs əvəzliyi, işarə əvəzliyi, işarə əvəzliyi, qayıdış və nisbi əvəzlər daxildir.

Ancaq anaforik münasibətdə əvəzlərlə yanaşı, əvəzedici sözlər, yəni substitutlar da istifadə edilir. İngilis dilində substitut funksiyasını yerinə bir sıra xüsusi sözlər vardır.

L.Blumfeld anaforik münasibət zamanı substitutların işlənməsini şərh edərək bildirir ki, haqqında əvvəl danışılan və ya əvvəl təyin edilən antesedent, substitut isə anaforik və ya asılı substitut adlandırır. Anaforik substitutlar antesedenti əvəz edir. İngilis dilində şəxsi feili ifadələr *do*, *does*, *did* formaları ilə əvəzlənir: *Bill will misbehave just as John did*. Verilmiş nümunədə *did* antesedenti – *misbehave* sözünü əvəz edir. İngilis dilində *be*, *have*, *will*, *shall*, *can*, *may*, *must* feil paradıqları *do* ilə əvəzlənmir. İsimlər üçün anaforik substitute funksiyasında *one* (ones) çıxış edir. (31, 272-274)

Anafora termini əvəzlərlə yanaşı, digər referent ad qruplarına da aid edilməlidir. Aşağıdakı nümunələrə diqqət edək:

Əhməd meydançaya girdi. Mərkəz hücumçusu meydana girən kimi topu ələ keçirdi.

İkinci cümlədə şəxs əvəzliyi deyil, ad qrupu istifadə edilmişdir. Bu qrupun referenti əvvəlki cümlədə olan antesedentlə eyniləşdirilir. Buradan məlum olur ki, anafora anlayışı dilə analitik yanaşma, mətnin başa düşülməsi, onun elementləri arasındakı münasibətin struktur təsviri ilə aydınlaşır.

Ardıcıl mətn vahidlərində son mövqedə eyni sözün və ya sintaktik tamın təkrarı epifora adlanır. Epiforik münasibətin təyin edilməsi mövqeyə nəzərən baş verir. Burada təkrarın eyniliyi və vahidin sonu əsasdır. Epifora həm nəzm, həm nəsr əsərlərində geniş şəkildə istifadə edilir. Epiforik münasibətdə referentin təyin edilməsi, referensial seçmə imkanları yoxdur. Aşağıdakı misralarda epiforanın tətbiq edildiyi göstərilir:

Little Lamb who made thee,

Dost thou know who made thee. (59, 2)

V.Bleykin bu şeiri dialoq formasında qurulmuşdur. Şeirdə uşaq həm özünün həm də quzunun yerinə danışır. Uşaq quzudan onun kim tərəfindən yaradılmasını soruşur. Misraların sonunda təkrarlanan *who made thee* sualının təkrarı onun qoyuluşunu, emosionallığını gücləndirərək əsas mətnyaradıcı vasitə kimi çıxış edir.

Qeyd etməliyik ki, epiforanın nəsr əsərlərində poeziyaya nisbətən işlənməsi çoxluq təşkil etməsə də, onun mətnyaratma funksiyası özünü oxşar şəkildə göstərir. Aşağıda Cek Londonun “*Love of life*” hekayəsində epifora istifadə edilmiş bir parça verilmişdir:

*Came frightful **days of snow and rain**. He did not know **when he made camp**, when he broke camp. He travelled in the night as much as in the **day**. He rested wherever he fell, crawled on whenever the dying life in him flickered up and burned less dimly. He, as a man, no longer strove. It was the life in him, unwilling to die, that drove*

him on. He did not suffer. His nerves had become blunted, numb, while his mind was filled with weird visions and delicious dreams. (60, 40)

Snow və rain sözləri həm ifadə, həm də məzmun planına görə fərqlidir. Ancaq məsələyə leksik-semantik səviyyədə deyil, diskursdan əmələ gələn məzmun səviyyəsində yanaşsaq daha düzgün olar. Burada *snow və rain* sözləri atmosfer hadisələri nöqtəyi-nəzərindən eyniləşdirilir. Yəni hekayənin qəhrəmanını dəhşətli günlər gözləyir. Burada dəhşətli günlər yağışlı və ya qarlı gün kimi nəzərdə tutulur. Hər ikisi eyni dərəcədə dəhşətli və qorxuludur.

Kontekstin ikinci cümləsində müəllif epifora kimi *camp* sözündən istifadə edir və onu temporal vahid funksiyasında çıxış edən *when* sözü ilə əlaqələndirir. Mürəkkəb cümlənin ümumi məzmununda da adekvatlaşdırma və eyniləşdirmə vardır. Hekayənin qəhrəmanı üçün nə vaxt istirahət etməsinin heç bir mənası yoxdur, o bunun fərqi varmır. Onun üçün yağışla qar, gecə ilə gündüz, harda yıxılıb qalması ilə harda sürünməsi arasında fərq hissi itmişdir.

Epiforanın mətnyaratma funksiyası da məhz məntiqi-semantik əlaqə zəminində gerçəkləşir. Mətnyaratmada təkrarın bir növü olan epiforanın koheziyanın bir vasitəsi kimi istifadə imkanlarının genişliyi öz təsdiqini tapır. Epiforanın hansı dil materialı əsasında tətbiqi onun mətnlə bağlı xüsusiyyətlərini dəyişdirmir.

Mətnin yaranmasında təkrarların epiforanın da özünəməxsus rolu vardır. Epifora ardıcıl mətn vahidlərində son mövqedə eyni sözün və ya sintaktik tamın təkrarıdır. Epifora elə bir dayaq əmələ gətirir ki, bütün mətn orqanizmi bu dayağa əsaslanır. Epifora cümlənin ifadə etdiyi fikri daha qabarıq nəzərə çatdıraraq, sözlərin məntiqi vurğusunu və ifadəliliyini gücləndirir. Nümunəyə nəzər salaq:

This land Wang Lung did not begrudge, even though it was high land and good for wheat , because it was a sign of the establishment of his family upon their own land. Dead and alive they would rest upon their own land.

Yuxarıdakı mətndə "upon their own land" ifadəsi cümlənin sonunda təkrar olunmaqla, oxucunun diqqətini cümlədəki fikrə yönəltmək üçün vacib olan məntiqi vurğunu yaratmaq funksiyasını yerinə yetirir.

They can not take the land from me. The labour of my body and the fruit of the fields I have put into that which cannot be taken away. If I had the silver, they would have taken it. If I had bought with the silver to store it, they would have taken it all. I have the land still, and it is mine.

Bu nümunədə "they would have taken it" birləşməsi ayrı-ayrı cümlələri bir-birinə bağlayaraq epiforik təkrar yaratmışdır. "They would have taken it" ifadəsi cümlələrin sonunda təkrar olunaraq həm emosionallığı artırır, həm də mətndə əsas fikrin çatdırılmasına xidmət edir və beləliklə də mətn birləşdirici vasitəyə çevrilir.

He went and sat down at the table, how quick it had all been! The food was long cold and the old man was asleep on his bench, but how quick it had all been! He shook the old man`s shoulder.

Bu nümunədə ardıcıl cümlələrin sonunda təkrar olunan "how quick it had all been" ifadəsinin köməyilə yazıçı yalnız nida cümləsi işlətməklə də fikri emosional şəkildə nəzərə çatdıra bilərdi, lakin o, fikri daha qabarıq nəzərə çatdırmaq, onu yaddaqalan etmək üçün epiforaya da müraciət etmişdir, bu təkrar həm də mətnin bütövləşməsinə xidmət edir. Həmçinin burada epiforanın rolu ondan ibarətdir ki, o, bir növ növbəti cümləyə siqnaldır, yəni növbəti cümlədə həmin baş vermiş hadisə haqqında məlumat veriləcəyinə işarə edir.

Təkrarlara yalnız bir-birini izləyən iki və ya üç cümlə daxilində deyil, hətta bir abzas tərkibində belə təsadüf edilir. Bu isə bir üslubi vasitə kimi onların geniş imkanlarından xəbər verir. Təkrarın çərçivələmə adlanan daha bir növünü aşağıdakı nümunədə nəzərdən keçirək .

He was still ashamed to think of this woman of his. Part of the time he thought of his fields and of the grains of the wheat and of what his harvest would be if the rains came and of the white turnip seed he wished to buy from his neighbour Ching if they could agree upon a price... He desired suddenly that she should like him as her husband and then he was ashamed.

Abzasın həm əvvəlində və həm də sonunda duran "he was ashamed" ifadəsi bütöv bir abzası çərçivəyə salmaqla, həmin abzas boyunca ötürülməsi nəzərdə tutulan fikri diqqət mərkəzində saxlamağa xidmət edir və bununla da epifora və anaforadan daha güclü bir məntiqi vurğu effekti yaradır. Bu ifadə mətn daxilindəki cümlələri bir-birinə bağlayır. O, eyni zamanda həm mənanı genişləndirir, həm mətnin bütövləşməsinə xidmət edir, həm də mənanı açmaq üçün gərəkli vasitəyə çevrilir.

Mətnyaratmanın əsas vasitələrindən biri olan sintaktik paralelizm mətnin müstəqil cümlələrini, onun cümlədən böyük vahidlərini bir-biri ilə bağlayır, onlar arasında koheziyanı gerçəkləşdirir.

K.Abdullayev sintaktik paralelizmi mətnin tərkib komponentlərində yer almış sintaktik elementlərin eyni cür yerləşməsi və bir-birini təqib etməsi təyin edir. Müəllif bunu da əlavə edir ki, adətən, belə struktur birgəlik, eyni zamanda da məzmun planında özünü göstərən birgəliklə müşayiət olunur. (4, 240)

Sintatik paralelizm sintaktik eynilik və məntiqi-məzmun vəhdəti səciyyələnən ən azı iki komponentin semantik-struktur birləşməsi olaraq bir sıra əsas əlamətlərə malikdir:

1. Komponentlər, bütün tamlar arasında yaranan münasibətlər – bu hissə ilə tam arasındakı münasibətlərdir;
2. Simmetriya paralelizm semantik-struktur vəhdətinin, komponentlərin sintaktik təşkili əsasında duran prinsip kimi çıxış edir;

3. Belə vəhdətin qeyri-additiv xarakteri hissələr arasında struktur əlaqələr və qarşılıqlı asılıqla təyin edilir.

Paralelizm ardıcılıq yaradan bitkin strukturun hissələri arasında paralellik, təkrarlanma və oxşarlıq hadisəsidir. Lirikada paralelizm kompozisiyanın əsasını təşkil etməklə yanaşı ədəbiyyatın bütün janrlarında paralelizm istifadə edilir. Struktur elementlərinin təkrar olunmasını nəzərdə tutan paralelizm səslərin, quruluşun, mənanın təkrarında öz ifadəsini tapır. Adətən bir neçə təkrarlanan seqment eyni həcmə və ya uzunluğa malik olur.

R.Austerlis paralelizmi yarımqıq təkrar kimi qəbul edərək iki seqmentin yalnız o halda paralel ola biləcəyini qəbul edir ki, onların tərkib hissələri eyni mövqedə yerləşsin və strukturca identik olsun. (30, 441)

Ə.Abdullayev tabeli mürəkkəb cümlələrin komponentlərini birləşdirən vasitələrə qrammatik paralelizm kimi baxmışdır. (3, 25)

Sintaktik paralelizm bütün dillərdə mətnin əlaqələndirilmə vasitəsi rolunu oynayır. Sintaktik paralelizmi ingilis dilindən götürülmüş nümunələr əsasında araşdırdıqda məlum olur ki, sintaktik paralelizm həm nəsr, həm nəzm əsərlərində işlədilir. Poeziyada paralelizmlərin daha çox yaxın ətraflarda və əsasən, fonetik səviyyədə qeydə alındığı müşahidə edilir. Fonetik səviyyədə qeydə alınan paralelizm qafiyə və ritm yolu ilə əldə edilir. Poetik nümunələrdə ritmin bölünməsi, qafiyələrin bir-birinə nəzərən müxtəlif mövqələrdə yerləşdirilməsi baxımından paralelizmin fərqli növləri vardır. Məsələn, xiazmatik münasibət qafiyələrin çarpaz yerləşməsi nəticəsində əldə olunur.

O.Brik ritmik-semantik paralelizmi nəzərdən keçirərək qeyd edir ki, ritmik-semantik paralelizmin təhlili üçün sezur əhəmiyyət kəsb edir. Sezur şeir sətirinin ortasında daimi bölücü sözdür, sətiri iki hissəyə bölür və bu iki hissə arasındakı rabitə, adətən özünü doğruldur. (32, 69)

Gave thee life and bid thee feed,

By the stream and o'er the mead

He is meek and he is mild,

He became a little child

I a child and thou a lamb (59,1)

Müəllif burada sintaktik paralelizmdən istifadə edərək sezur mövqeyində *and* bağlayıcısından istifadə etmişdir. Nümunədən də görüldüyü kimi sintaktik paralelizm tandır və oxşar komponentlərin sayı eynidir. Eyni və semantik cəhətdən yaxın sözlərin təkrarı sintaktik paralelizmi gücləndirir.

Sintaktik paralelizmin mətnin ayrı-ayrı hissələrindəki vahidlər arasında yaradılması ümumi bağlılığa yardım göstərməklə yanaşı hipertemanın açılmasında öz rolunu oynayır.

İki fraza, iki frazanın seqmentləri arasında, iki şeir arasında sintaktik konstruksiyaların formalarının uyğunluğu paralelizmdir. İki şeir arasında sintaktik paralelizmin yaradılması, bu şeirlərin əlaqələndirilməsi, adətən, silsilə təşkil edən şeirlərdə olur. Onlar mövzu yaxınlığı, hadisələr ardıcılığı, obyektlərin yaxınlığı və təyinetmə baxımından əlaqələnməklə yanaşı, sintaktik paralelizmlə də əlaqələnilirlər.

Paralelizm ayrı-ayrı söz və cümlələrin müəyyən yerləşmə qaydasıdır. Bu zaman bir söz qrupu özündə başqa qrupa uyğun gələn fikirləri, obrazları cəmləşdirir. Yəni, iki qrup bir yerdə bir tamın tərkibinə daxil olur. Paralelizm bədii əsərdə üslubun iki və ya üç elementinin struktur rabitəsini göstərən kompozisiya üsuludur. Bu elementlərin əlaqəsi onların iki və ya üç qonşu frazada paralel yerləşməsində əksini tapır.

Q.Kazımov bu məsələyə münasibət bildirərək qeyd edir ki, paralel əlaqələr əsasında qurulan mətnlərdə əvvəlcə ümumiləşdirici bir cümlə verilir, sonra həmin cümlədəki subyekt ideyası paralel cümlələrlə müxtəlif cəhətdən şərf edilir, ümumi fikir

konkret mənə ifadə edən cümlələrə paylanır. Açıq sıralı olduğundan cümlələrin müəllifin istəyindən asılı olur.

Müəllif paralelizmi sintaktik bütövlərin tərkibində cümlələrin məntiqi-semantik əlaqə üsullarından biri kimi şərh edir. Zəncirvari və paralel əlaqələri müqayisə edərək vurğulayır ki, zəncirvari əlaqədə cümlələr mətndən daha çox asılı olur. Bu cür cümlələrdə daha çox eynizamanlılıq, eyni yöndən səciyyələndirmə, qarşılaşdırma, müqayisə, tutuşdurma mənaları, eyni səviyyədə modallıq müşahidə edilir. Zəncirvari əlaqədə, demək olar ki, hər bir yeni cümlədə bir subyekt digərini çəkib gətirdiyi halda, paralel əlaqədə bir subyekt təfərrüatına qədər çözlənir. Zəncirvari əlaqədə subyekt üst-üstə qalanırsa, paralel əlaqədə bir subyekt xırdalanıb yan-yana düzülür. (20, 53)

Mətn səviyyəsində paralel əlaqələr qonşu cümlələrlə yanaşı, qonşu abzaslarda da, qonşu sintaktik bütövlərdə də axtarmaq lazımdır.

Sintaktik paralelizm bütöv quruluş kimi təyin olunur. Sintaktik paralelizmin təşkiledici komponentləri səciyyəvi semantik, sintaktik, üslubi və ritmik əlaqələrə malik olur. Paralelizmin semantik-struktur vəhdəti onun ayrı-ayrı təşkiledicilərinə xas olmayan, lakin müəyyən əlaqələr sistemində onların qarşılıqlı təsirindən yaranan yeni keyfiyyət və xassələrlə fərqlənir. Paralel işlədilən cümlə üzvlərinin birləşməsi mikroparalelizmi yaradır. Bunun nəticəsində inteqrasiya olunmuş semantik-struktur tam əmələ gəlir.

Onu da qeyd etməliyik ki, paralelizminin komponentlərinin semantik-struktur birliyinin təşkilinin əsasında simmetriya prinsipi durur. Tam paralelizmin səciyyəvi cəhəti mütləq struktur eyniliyidir.

R.İ.Skalyarenkoya görə tam paralelizmdə bir sıra şərtlər vardır ki, onların ödənilməsi mütləqdir:

- Paralel formalaşmış komponentlər arasında eyni sintetik münasibət;
- Eyni söz sırası. (33, 21)

Bu şərtlərin biri yerinə yetməzsə, bu zaman natamam paralelizm yaranır. İ.M.Astafyevaya hansı şərtin pozulmasından asılı olaraq paralelizmin aşağıdakı növlərini qeyd edir:

1. Genişlənmiş yarımçıq paralelizm;
2. Təcridli paralelizm;
3. Funksiyanın üst-üstə düşməməsi ilə bağlı paralelizm;
4. Əks paralelizm. (33, 8)

Sintaktik paralelizmdə anaforik münasibəti də özündə cəmləşdirən bir sıra formalar vardır. Belə paralelizm zamanı əvvəlki mətn vahidində işlənən konstruksiya sonrakı mətn vahidinin əvvəlində işlənərək diskursiv anaforanın mövcudluğunu qeyd etməyə imkan verir. Ancaq ümumən sintaktik vahidin eyni ilə təkrarlanması məsələyə sintaktik təkrar kimi baxmağı tələb edərsə, strukturun bir hissəsinin təkrarı sintaktik paralelizmin mövcudluğunu ön plana çəkir.

Natamam paralelizm onu yaradan komponentlərin tərkibindəki elementlərin sayına əsasən fərqləndirilən paralelizm növüdür. Tam paralelizmdə isə paralel komponentlərdəki elementlərin sayı eynidir. Natamam paralelizmdə komponentlərin birində bu elementlərin sayı çox, digərində isə az olur.

Natamam paralelizmi doğuran yalnız komponentlərin tərkib müxtəlifliyi deyildir. Tam sintaktik paralelizmdən fərqli olaraq natamam sintaktik paralelizmdə eyni struktur quruluşdan müəyyən sapmalar özünü göstərə bilər. Belə sapmalara misal olaraq, komponentlərin tərkibində elementlərin qismən müxtəlif cür formalaşmasını (qrammatik baxımdan bu sözdəyişdiricilik göstəricilərinin müxtəlif cümlələrdə müxtəlif cür ola bilmək imkanında özünü göstərir), eyni zamanda kəmiyyət baxımından müxtəlif komponentlərdəki elementlərin uyğunsuzluğunu göstərmək olar. (4, 242)

Sintaktik paralelizmdə komponentlərin məna cəhətdən tamlığı vacibdir. Mənanın ən sadə bitkinliyi subyekt-predikat münasibətini tələb edir. Ən sadə tərkibli sintaktik

paralelizmin iki üzvünün hər birində iki ünsür, yəni subyekt və predikat yeləşir. Məsələn, *I lived, I died*. Nümunədə *and* bağlayıcısı simmetriya mərkəzi funksiyasını yerinə yetirir.

Bunu da qeyd etməliyik ki, nisbətən mürəkkəb sintaktik paralelizmdə üç elementlilik müşahidə edilir. Paralel strukturlarda subyekt-obyekt-predikat münasibəti əsasında məna formalaşır. Belə paralelizm şəraitində simmetriya mərkəzinin istifadəsi mümkündür. Lakin obyekt həmişə obyekt olmaya bilər. Məsələn, *so I lived, and so I died*.

Onu da əlavə etmək lazımdır ki, sintaktik paralelizmin komponentlərinin təkribindəki vahidlərin sayı çox da ola bilər.

Bildiyimiz kimi, natamam paralelizmdə simmetriya mərkəzinə nəzərən tərəflərdən birində sözlərin sayı digərindən artıqdır. Əgər tərəflərin hər ikisi strukturca tamamlanmışdırsa və tərəflərdən birində sözlərin sayı artıqdırsa, bu halda genişlənmiş paralelizm halı özünü göstərir. Aşağıda qeyd edilmiş nümunəyə nəzər salmaq:

“It that she is domestic,” he continued, “but I love travelling, and my wife consequently, should love travelling also”. (49, 76)

Yuxarıda verilmiş nümunədə ilk iki cümlə sintaktik paralelizmin komponentləri deyildir. Son iki cümlə isə sintaktik paralelizm təşkil edir. Paralelizmin birinci komponentinin başlanğıc sözü, yəni *but* abzasın əvvəli ilə əlaqə yaratmaq məqsədilə mətnə daxil edilmişdir. Burada məlum olur ki, sintaktik paralelizmin birinci komponenti üç elementdən, yəni subyekt-predikat-obyekt şəklində təşkil olunmuşdur. Bundan əlavə olaraq, sintaktik paralelizmin simmetriya mərkəzi *and* bağlayıcısıdır. Nümunədən də gördüyümüz kimi, simmetriya mərkəzindən sağdakı komponentdə elementlərin sayı yeddidir. Belə qənaətə gəlirik ki, ikinci komponent dörd element genişləndirilmişdir. Genişləndirici elementlərdən biri *my* əvəzliyi olub subyektin daha konkret təyini

məqsədini daşıyır: my wife. Genişləndirmənin digər dil vasitələrindən temporal fərqi gerçəkləşdirir, digəri isə subyektlərin marağ eyniliyinin göstəricisi kimi çıxış edir.

Natamam sintaktik paralelizmin komponentlərinin mətndə ardıcıl işlənməsi əsas və vacib şərt deyildir. Paralel komponentlər bir-birindən müəyyən uzaqlıqda da yerləşə bilər. Məsələn, abzas daxilində sintaktik paralelizmin komponentləri arasında başqa cümlələr də qeydə alınır. Belə sintaktik paralelizm cümlədən böyük vahid və ya abzas səviyyəsində araşdırılır.

Onu da vurğulamalıyıq ki, sintaktik paralelizmin natamam paralelizm növünü ellipsislə qarışdırmaq düzgün deyildir. Natamam paralelizmdə komponentlərin tərkib vahidlərinin sayındakı fərqlər genişləndirmə hesabına əmələ gəlir. Komponentlərdən hər hansı vahidin təcridi isə koheziyanın başqa növü kimi səciyyələnir.

Beləliklə, qeyd etmək lazımdır ki, mətnin yaranmasında sintaktik üslubi vasitələrin rolu böyükdür. Belə ki, bu fəsildə sintaktik üslubi vasitələr kimi nəzərdə keçirdiyimiz təkrarların mətnin formalaşmasına, mənanın inkişafına kömək edir, mətnin elementlərini bir-birinə bağlayır. Bu növ sintaktik üslubi vasitələr mətnin komponentləri üzərində məntiqi vurğu yaradaraq fikrin daha emosional şəkildə çatdırılması işində vasitəçi olur, oxucuya, dinləyiciyə çatdırılması lazım olan fikri dəfələrlə təkrarlayaraq onun yadda qalmasına xidmət edir.

2.2. İngilis və Azərbaycan bədii əsərlərində sintaktik-üslubi

vasitələrin oxşar və fərqli xüsusiyyətləri

Ekspressivliyi yaradan üslubi vasitələrin, xüsusilə, sintaktik vasitələrin üslubi çalarları dilçiliyin diqqət mərkəzində olan məsələlərdəndir. Qeyd üçün deyək ki, bu

problem ilə məşğul olan dilçilik sahələri üslubiyyat, ekspressiv-üslubi sintaksis, nitq mədəniyyəti kimi elmlərdir. Ekspressiv-üslubi sintaksisin işlənmə dairəsi bədii üslubdur.

Həm əsas, həm də köməkçi nitq hissələri üslub vasitələri yarada bilər. Üslubi vasitələr 3 vasitənin köməyi ilə yarana bilər. Hərflər və səslərlə fonetik, söz və söz birləşmələri ilə morfoloji, cümlə ilə sintaktik üslubi vasitələri yaranır. Sintaktik üslubi vasitələrdən danışarkən qeyd etməliyik ki, əgər leksik üslubi vasitələrdə sözlərə morfoloji və sözlərarası məna əlaqələri nöqtəyi-nəzərindən yanaşılırdısa, sintaktik üslubi vasitələrə adından da məlum olduğu kimi sintaktik mövqedən yanaşılır. Yəni buradakı əlaqə artıq daha böyük dil vahidləri arasında ola bilər. Bu dil vahidləri cümlə, mətn və s. ola bilər. Buradan belə bir qənaətə gəlmək olar ki, fonetik üslubi vasitələrdə dilin ən kiçik vahidi olan fonemlərarası əlaqədən, leksik üslubi vasitələrdə konkret sözlərarası əlaqədən, sintaktik üslubi vasitədə isə cümlə və daha böyük dil vahidlərindən bəhs olunur. Hər iki dildə işlənən sintaktik üslubi vasitələr bunlardır: ellipsis, ritorik sual, təcəssüm, antiteza, təkrir və onun növləri, sintaktik paralelizm, bədii xitab, anafora, epifora, parçalanma, inversiya, ritorik nida və ya sual, anakoluf.

Həm ingilis, həm də Azərbaycan dilində bədii üslubda nəsr, nəzm və dramaturji əsərlərin dilində müxtəlif obrazlılıq yaradan vasitələrdən istifadə olunur. Belə sintaktik üslubi fiqurlardan biri də təkrir və ya təkrardır. Təkrarlar özünü üç səviyyədə göstərir. Birincisi, fonetik səviyyədə təkrardır ki, onlara, əsasən, şeirlərin dilində rast gəlirik. Leksik səviyyədə təkrarlar cümlə və ondan böyük vahidlər çərçivəsində qeydə alınır. Sintaktik səviyyədə təkrar isə özünü sintaktik paralelizm formasında göstərir. “Sintaktik eynilik və məntiqi-məzmun vəhdəti ilə səciyyələnən ən azı iki komponentin semantik-struktur birləşməsi sintaktik paralelizmdir” (28, 87).

M.İ. Adilov sintaktik təkrarlar arasında sintaktik-konstruktiv təkrarları ayıraraq yazır: “Digər sintaktik təkrarları təşkil edən ünsürlər bir qayda olaraq tabesiz birləşmələr əmələ gətirir, yəni sintaktik tabesizlik əlaqəsi üzrə bir-birinə bağlanırsa, sintaktik

tabesizlik əlaqəsi üzrə bir-birinə bağlanırsa, sintaktik-konstruktiv təkrarların komponentləri tabelilik əlaqəsi üzrə bir-biri ilə əlaqədə olur” (5, 4).

Cümlə daxilində leksik təkrar yaradan sözlərin yerləşməsinə görə dilçilikdə kontakt (yaxın) və distant (uzaq) təkrarlar fərqləndirilir. Kontakt təkrarlar, başqa sözlə desək, epanalepsislər bir-birinin ardınca yanaşı işlənir: *Buna hamı qail oldu ki, vətən, vətən, vətən; dil, dil, dil; millət, millət, millət!. Gəlin, gəlin, gəlin mənə bir yol göstərin!* (57, 1)

Hasten to take off your wet things, said he; and before you go, good-night, good-night, my darling! (49, 391)

Distant təkrarı təşkil edən təkrarların arasına isə müxtəlif sözlər daxil ola bilər: *Mən Fərhadı sevirəm, sən ki, bilirsən, qardaşımı da sevirəm.* (50, 69)

Qeyd etdiyimiz nümunədə təkrarın mətnyaratma xüsusiyyətini müşahidə etmək mümkündür. Mətn dilçiliyində də mətn elementləri arasında əlaqənin xüsusi növü kimi tərarlar yer alır.

Təkrar mətndə dil elementlərinin qeyri-qrammatik birləşmə üsulu kimi çıxış edir və ifadə planı elementlərinin müntəzəm canlandırılması şəklində təyin olunur. Mətn hadisəsi olan təkrar dil vahidlərinin birləşməsinin dil-sistem qanunauyğunluqları ilə tənzimlənir, ifadə olunan məzmun tələbi kimi təzahür edir. Məhz bu cəhət təkrarın mətnyaratma xüsusiyyətlərini təsdiqləyir. (5, 71) Azərbaycan dilindən gətirdiyimiz nümunədən də aydın olur ki, təkrarın üslubi imkanları ilə yanaşı, qrammatik imkanları da genişdir.

İngilis dilindən verilən aşağıdakı şeir nümunəsində isə *nursie* – *dayə* sözü bir misrada iki dəfə təkrar olunsa da, təkrar olunan sözlər arasına əlavə sözlər daxil olduğu üçün bu da distant təkrar sayılır. Həmçinin distant təkrar verilmiş misra ayrılıqda bitkin mənaya malik olsa da, şeirdə özündən əvvəl gələn misralarla da birbaşa bağlıdır:

Of a branch of a plane, with a knife of my own,

It was nursie who made it, and nursie alone! (58, 1)

Hər iki dil materiallarından verilən nümunələr təsdiq edir ki, təkrarların kontakt və distant yerləşməsindən asılı olmayaraq mətn daxilində malik olduqları üslubi çalarları ifadə edərək bəzən bütöv bir ideyaya bağlı ola bilirlər.

Müxtəlif sistemli dillər olan ingilis və Azərbaycan dillərindən gətirdiyimiz nümunələrdən də aydın olur ki, sadə leksik təkrarların ən geniş yayılmış forması eyni leksik vahidin bir cümlə daxilində bir neçə dəfə istifadə olunmasıdır. Müəllif təkrarı bu cür istifadə etməklə təkrar olunan vahidin ifadə etdiyi mənanı gücləndirmək, emosionallığı artırmaq, obrazlılığı gücləndirmək, məntiqi vurğunu həmin söz üzərində cəmləmək və təkrar olunan sözün məndəki rolunu oxucuya çatdırmaq kimi bir sıra məqsədləri həyata keçirir.

Məndə təkrar üslubdan asılıdır və üslubu formalaşdırmaq üçün də istifadə olunur. Təkrar mətn vahidlərini semantik planda bir-birini bağlayır. Bədii məndə semantik əlaqələrin iki tipini – konnotativ və assosiativ tiplərini ayırmaq mümkündür. Hər iki tip poetik əsərlərdə geniş istifadə olunur. (13, 8)

İngilis dilindən fərqli olaraq Azərbaycan aşiq yaradıcılığında, klassik ədəbiyyat nümunələrində əlaqənin konnotativ və assosiativ tiplərinin feili təkrarların köməyi ilə yanaşı işlədilməsinə çox rast gəlmək olar. Vidadinin qəzəllərindən gətirilmiş nümunələr bu fikri bir daha təsdiq edir:

Olmadı bir gün, Vidadi xəstə, giryən olmadın,

Kimsə onu görmədi xəndanə olmuş, olmamış. (56, 47)

Azərbaycan dili ilə bağlı tədqiqatlarda təkririn aşağıdakı növlərini qeyd göstərilir: sərbəst və ya qaydasız təkrir, geminasiya və ya reduplikasiya (qoşalaşma), anafora,

epifora, simploka, epistrofa və ya anepifora (dövrəvi) təkrir, əks sıra üzrə təkrir, dəqiqləşdirici təkrir, orta sıra təkrir, cümlənin təkrarı və s. Araşdırmalar göstərir ki, təkcə Azərbaycan dilində deyil, ingilis dilində də bu təkrir növlərindən istifadə olunur.

Aydın olduğu kimi, təkrirlərin bir sıra növləri var. Biz onların bir neçəsi haqqında ingilis və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında bəhs edəcəyik. Bədii ədəbiyyatda təkririn ən çox işlənən növlərindən biri də sərbəst və ya qaydasız təkrirdir. “Təkrir eyni söz və ya ifadənin ardıcıl şəkildə, yaxud bir cümlənin və ya bir neçə qonşu cümlənin müxtəlif yerlərində təkrarıdır”. (41, 131)

Lakin bu tərif müəllifin qeyd etdiyi “ardıcıl şəkildə” təkrar olunan nitq vahidləri təkririn geminasiya və ya reduplikasiya növü olduğu üçün düzgün hesab etmək olmaz. Sərbəst təkrir eyni nitq vahidinin bir və ya yanaşı işlənən bir neçə cümlənin müxtəlif yerlərində təkrarıdır.

Dilçiliklə bağlı ədəbiyyatlarda geminasiya və ya reduplikasiya termini qoşalaşma adı ilə də qeyd edilir. Təkririn bu növü elə bir təkrardır ki, eyni nitq vahidi bir misra və ya cümlənin əvvəlində, ortasında və ya sonunda ardıcıl verilərək həmin ifadəyə xüsusi mənə çalarlılığı, obrazlılıq qatır. Ümumiyyətlə, eyni nitq vahidinin ardıcıl olaraq təkrarlanması ifadəyə emosionallıq, ekspressivlik kimi keyfiyyətlər əlavə edərək danışan və ya yazanın ifadə etdiyi fikrə münasibətini bildirir. Müəllif geminasiyadan istifadə etməklə ifadənin qüvvətləndirilməsinə, həyəcanın yaradılmasına, fikrin daha aydın və dəqiq verilməsinə şərait yaradır. Bu növ təkrir nəzmdə misradaxili təkrir, nəsrə isə cümlədaxili təkrir adlandırılır. Bu, o deməkdir ki, təkrarlanan ikinci nitq vahidi birincinin təsdiqi şəkildə işlənir və şəxsin dediyi fikrin qüvvətləndirilməsinə xidmət edir:

S ə r i y ə . Səfər! Hacı Muradalının evini görmüşsən?

S ə f ə r . Necə, Hacı Muradın?

S ə r i y y ə . Yox, Hacı Muradalının! Başa düşdün?

Səfər. Yaxşı də, bunu deynən, Hacı Murad Əli. (Boğazından deyir.) Mən də başa düşüm!

S ə r i y y ə . Hə, deməli, başa düşdün, hə?

S ə f ə r . Əlbət ki, başa düşdüm, Murad Əli də.

S ə r i y y ə . Yaxşı, orada R ü s t ə m var, onu tanıyırsanmı?

S ə f ə r . Hansı R ü s t ə m? O küçədə Rüstəm o qədər var ki. (Fikirləşir.) Hə, o sizin qohumunuz Rüstəmi deyirsən?

S ə r i y y ə . Hə, hə, o Rüstəmi! (50, 13)

Nümunəyə diqqət etdikdə görürük ki, müəllif dialoji nitqdə ard-arda bir neçə təkrardan istifadə edərək həm nitqi canlı etməyə, həm də obrazların daxili aləmini, xarakterini göstərməyə çalışmışdır.

Aşağıdakı nümunədə isə yazıçı obrazların hiss və həyəcanını ifadə etmək üçün geminasiyadan istifadə etmişdir:

Master! How is he my master? (49, 14)

How dare you affirm that, Jane Eyre?

How dare I, Mrs. Reed? How dare I? (49, 52)

Anafora təkririn elə bir növüdür ki, eyni nitq vahidinin ardıcıl işlənməsinə xidmət edir. Lakin bu ardıcıl işlənmə bir-birinə yaxın yerləşən misraların, bəndlərin, cümlələrin, həmçinin abzasların, fəsillərin belə əvvəlində özünü göstərir:

Gəl, gəl, al canımı, bu əzablardan xilas olum! Məndə yaşamağa layiq ürək yoxdur. Mənim vicdanım ləkəlidir. Mənim həbibim! Gəl, gəl, al canımı! Ox... indi tanıdım! Sara, sənmişən? Gəl, gəl yanıma! Sara, gəl! (50, 65)

It rained on his lousy tombstone, and it rained on the grass on his stomach. It rained all over the place. (53, 39)

Epifora isə anaforanın əksinə olaraq ardıcıl və ya bir-birinə yaxın yerləşən misraların, bəndlərin, yaxud cümlələrin, abzasların sonunda təkrar olunmasından ibarət olan üslubi fiqurdur. Epiforaya daha çox nəzm nümunələrində rast gəlinir:

Mümkir sözü, sual sözü, sin sözü,

Söz bir gərək, nə danışmaq min sözü,

Dünya axirətdən belə din sözü,

Əlin yoxdur, bəs müxtəsər, ağlarsan. (56, s.18)

If you did know for whom I gave the ring

And would conceive for what I gave the ring. (55, s.123)

Vidadinin şeirində epifora leksik səviyyədə özünü göstərirə, Şekspirdən gətirdiyimiz nümunədə isə sintaktik səviyyədə çıxış edir.

Epifora şəkil baxımdan rədifə çox oxşayır. Lakin bu iki dil vahidi arasında oşxarlıq olduğu qədər fərq də vardır. A.M.Bəylərova bu xüsusiyyətləri belə fərqləndirir: “Hər ikisi sonda təkrarlanan ifadəni bildirir. Fərq isə ondadır ki, birincisi, sözün və ya söz birləşməsinin qafiyədən sonra təkrarı olan rədif klassik, türk, ərəb və fars poeziyası üçün səciyyəvidir. Epifora isə, rədifdən fərqli olaraq, nəzmdən başqa, həm də nəsr əsərlərində müşahidə olunur. İkinci fərq isə, şeirdə rədif müəyyən qaydaya əsaslanır. Belə ki, rədif olan söz və ya ifadə bütün beyt və ya bəndlərin sonunda mütləq işlənir və həmin rədif, əsasən, şeirin adı olur. Epiforada isə bu qayda yoxdur. Yəni hər hansı bir

şeyrin müəyyən misra və ya bəndləri epiforik sonluqla bitsə də, digər bəndlərdə bu özünü göstərməyə bilər. Epiforadan istifadədə şair, bir növ, sərbəstdir (7, 57). Deyə bilərik ki, rədif müəyyən qanunauyğunluqlara tabe olaraq məhdud çərçivədə işlənirsə, epiforanın işlənmə imkanları və həddləri daha genişdir.

Son olaraq isə, hər iki dil materialları əsasında poetik məndə təkrarın aşağıdakı funksiyalar yerinə yerinə yetirdiyini qeyd edə bilərik:

- 1) mətnin “poetik tonunu” formalaşdırır;
- 2) mənanın kombinator artımını yaratmaq üçün mətnin strukturunu təşkil edir;
- 3) ekspressiv güclənməyə xidmət edir (5, s.66).

Beləliklə, təkrir eyni söz, söz birləşməsi, ifadə, cümlə və ya bütöv bir abzasın əsərdə ustalıqla, müəyyən üslubi məqsədlə qəsdən təkrar edilməsinə əsaslanan üslubi fiqurdur. Araşdırmamız göstərir ki, təkrar və ya təkrir epik, lirik, dramatik növlərin hər birində müxtəlif məqsədlərlə işlədilmişdir.

Sintaktik üslubi vasitələrdən olan antiteza və ya təzad demək olar ki, bütün nitq hissələrinin iştirakı ilə yarana bilər. Lakin əsas odur ki, sözü gedən nitq hissəsi morfoloji baxımdan həmcins olur. Antitezada iki obyekt, iki keyfiyyət və s. bir birinə qarşı olur. Azərbaycan ədəbiyyatında antitezaya sıx-sıx müraciət edən şairlərdən biri də Bəxtiyar Vahabzadədir. Onun çox az şeirləri tapılar ki, şair orada antiteza işlətməsin:

Bu necə dünyadır, bu necə dünya,

Ölümü həqiqət, həyatı rəya.(48, 90)

Bəxtiyar Vahabzadənin şeirlərində feillər, sifətlər, zərflər arasındakı antitezaya da rast gəlmək olur:

Vaxt keçir sən məndən uzaqlaşırısan,

Mən sənə günbəgün yaxınlaşıram

Hər köhnə pis deyil, hər təzə yaxşı

Bu necə dünyadır, insan oğlunun

Xəyalı göydədir, özü yerdədir

Sağ ikən çiyində həyatın yükü

Öləndə çəsədi çiyinlərdədir . (48, 68)

İngilis dilli bədii əsərlərin dilində də antitezaya dair xeyli nümunə göstərmək mümkündür: *I loved the rich - poor, I loved the scientist - stupid, loved the ruddy - pale, loved good - harmful: Golden - Copper Head (61,1).*

Xitab cümlə üzvü kimi sintaktik təhlil olunmasa da, sintaktik üslubi vasitə yaradır. Xitabın da üslub yaratma imkanları genişdir. Xitab əsasən bədii dildəki şeirlərdə təkrir yarada bilər. Azərbaycan və ingilis dillərində xitablar cümlədə qrammatik suala cavab vermir, dinləyəndən cavab gözləmir. Xitab cümlə üzvləri ilə məntiqi cəhətdən bağlanır:

Comrades, my name is Yevgenniy Tarankov and I have come today to offer you my hand in friendship and help (62,2).

Ladies and gentlemen, I give you Antarctica. (61, 1)

Birinci nümunədə danışan dinləyənin diqqətini cəlb etmək üçün *comrades* sözündən istifadə etmişdir. Əgər danışan xitabdan istifadə etməsəydi, məqsədinə lazım ola bilməzdi. Yəni, burada xitabın vəzifəsi diqqəti cəlb etmə, xəbərdarlıq etməkdir. Digər nümunədə *ladies and gentlemen* xitabı da eyni vəzifədə işlənmişdir.

Hər iki dildə xitablar heç bir məna ifadə edə bilmir. Yalnız cümlənin ifadə etdiyi məna xitaba təsir göstərir. Xitab isə cümlənin ifadə etdiyi mənanı zəngimləşdirməyə xidmət göstərir:

Ophelia! Walk you here (55,178).

Zeyd! Zeyd! Qanad ver mənə, Zeyd! (51, 77)

Bədii sintaksisdə ritorik sual, bədii nida və xitablar fiqur hesab olunur. Araşdırmalar göstərir ki, sintaktik fiqurlar obrazların bədii təqdimatı deməkdir. Yuxarıda deyilənlərdən belə bir ümumi nəticəyə gəlmək olar ki, əgər morfoloji üslub vasitələrində sözlərarası əlaqə ön plandadırsa, sintaktik üslubi vasitələrdə həmişə cümlələrarası əlaqədən bəhs olunur.

Anastrof hər iki dildə eyni adla işlənən sintaktik üslubi vasitələrdəndir. “Anastrof” mənşəcə yunan sözü olub mənası “geri dönmə” deməkdir. Azərbaycan dilindəki anastrofun tərfi ingilis dilindəki anadiplozisin xüsusiyyətləri ilə uzlaşır. İngilis dilindəki anastrofun misallarında mübtəda, xəbər və tamamlığın yeri sintaktik cəhətdən inversiyaya uğrayaraq dəyişir. İngilis dilindəki anadiplozisdə sözlər arasında isə geri dönmə baş verir:

Of pain you could wish only one thing: that it should stop. Nothing in the world was so bad as physical pain. In the face of pain there are no heroes. (62,1)

Yazıçı cümləni standart söz sırası ilə vermək əvəzinə (“There are no heroes in the face of pain”) cümlənin birinci və ikinci hissəsini tərsinə çevirir. Bu, ona “pain” sözünü cümlə daxilində mümkün qədər yaxın məsafədə təkrarlamağa və cümləni “there are no heroes” formasında bitirməyə imkan verir.

Azərbaycan dilində Mikayıl Müşviqin “Küləklər” şeirindəki ilk misra buna ən bariz nümunə ola bilər:

Hər səhər, hər axşam, hər axşam, hər səhər. (52,14)

Nümunələrdən də aydın olur ki, Azərbaycan dilində bu ifadə vasitəsi daha sadə struktura malikdir. Əsas fərq ondadır ki, ingilis dilindəki anastrofda nitq hissələrinin cümlədə yeri sintaktik inversiyaya uğradığı halda, anadiplozisdə söz və ya söz birləşmələri tərsinə təkrarlanır.

Anadiplosis bir cümlənin sonunda işlənən söz və ya söz birləşməsinin növbəti cümlənin əvvəlində təkrar olunması hadisəsidir. Məsələn,

Wang Lung was sweating with his weakness in spite of the cold and bitter wind. This wind never ceased to blow on them and against them, so that the boys cried of its cold.

Bu nümunədə birinci cümlənin sonunda işlənən "wind" sözü növbəti cümlənin əvvəlində təkrar olunaraq cümlələri bir- birinə bağlayır, mətnin bütövlüyünü təmin edir. Daha bir nümunəni təhlil edək:

Wang Lung stopped, struck by the thought of children running in and out of their three rooms. Three rooms had always seemed much to them, a house half - empty since his mother died.

Mətnin təşkilində "three rooms" birləşməsinin təkrarlanmasının maraqlı bir əlaməti diqqəti cəlb edir. Bu da ondan ibarətdir ki, mətnin birinci cümləsində işlənən "three rooms" ikinci cümlənin əvvəlində təkrarlanır. Təkrar olunan söz birləşmələri yan-yanaya gəlir. Təkrar olunan "three rooms" birləşməsi ilə mətnin semantikasi açılır, fikir aydınlaşır.

Azərbaycan və ingilis dillərində müxtəlif adlarla işlənən sintaktik üslubi vasitələrə isə prozopopeya daxildir. "Prozopopeya" - mənşə baxımından yunan sözüdür, iki sözdən ibarətdir, mənası "şəxs yaradırəm" deməkdir. Azərbaycan dilçiliyində o, ərəb-fars mənşəli "təcəssüm" termini ilə tanınır. Bəzən təcəssüm əvəzinə "personifikasiya" termini də işlədilir və bu halda o ifadəlilik və obrazlılıq yaradan üslub vasitəsi kimi alleqorik məzmun kəsb edir. Bu cəhətinə görə ki, bəzi tədqiqatçılar onu alleqoriyanın bir növü kimi dəyərləndirirlər.

A.Bəylərova təcəssümü "sintaktik-semantik" fiqur kimi dəyərləndirir: "Cəmiyyətdəki hadisələrin canlı təsvirini verməkdə təcəssümün böyük rolu vardır. Təcəssüm cansız əşyaların, mücərrəd anlayışların, təbiət hadisələrinin, təbii qüvvələrin

insan kimi, yəni insana xas olan, məsələn, hiss etmək, duymaq, danışmaq, gülmək, düşünmək, hərəkət etmək, qəzəblənmək, sevinmək və bu kimi bir sıra əlamət və xüsusiyyətlərlə, hal və vəziyyətlərlə, keyfiyyət və ya hərəkətlərlə təsvir edilməsindən ibarət sintaktik məcazdır” (7,11) .

Təcəssüm dedikdə yalnız şəxsləndirmə deyil, həm də canlandırma və nitqləndirmə də başa düşülür. Təşxis təcəssüm, şəxsləndirmə, canlandırma və nitqləndirmə terminlərinin hamısını özündə ehtiva edə bilən bir termdir.

İngilis dilində təcəssümün işlənməsi:

The wind whispered through the dark and gloomy forest. (63,1)

The gardener lovingly added the manure to his crops, believing that he was making happy flowers. (63,1)

As we walked through the fiery desert, the sun hit us. (63, 1)

Azərbaycan dilində təcəssümün işlənməsi:

Daşlar yaralandı günün telindən (54, 112)

Çıxdım dağ başına bir səhər çağı,

Ayağım altında daşlar da dindi.

Mənə göz elədi hər gül yarpağı,

Ürək təzələndi, can təzələndi. (48, 99)

Zevqma və ya sillepsis eyni üzvə malik olan tabesiz mürəkkəb cümlənin tərəfləridir. Yəni mürəkkəb cümlənin komponentləri bir ümumi üzvə malik olur. Bu ümumi üzv həmin komponentlərin yalnız birində iştirak edir: *Gətirəndə el gətirir, sel gətirir, yel gətirir*”. Bu nümunədə üç komponent vardır və “gətirəndə” sözü onların hamısına aid olan zevqmadır. Həmin leksik-qrammatik vahid forma baxımından yalnız

mürəkkəb cümlənin bir tərəfində işlənsə də, məzmun cəhətdən tərəflərin hamısına aiddir. İngilis dilində isə zəvqmaya bir qədər fərqli yanaşılır. Hər hansısa sözün mənaca iki sözdən biri ilə uyğun gəlməsi, digəri ilə isə uzlaşmadığı halda yaranır: *He killed the boy and the luggage.*

Xiazm sintaktik nümunənin təkrarına əsaslanır, çarpaz söz sırasına malikdir. Xiazmda eyni və oxşar sözlər saxlanılmaqla cümlənin mənası tərsinə çevrilə bilər. Belə bir xiazma Bəxtiyar Vahabzadənin “Bu gün yeddin oldu” şeirində rast gəlinir. Məsələn:

Məni boya-başa yetirdin, ana!

Bizə borclu bildik hər zaman səni.

Sən məni dünyaya gətirdin, ana!

Mənsə yola saldım dünyadan səni. (48, 67)

Yuxarıdakı şeir bəndinin son iki misrasında müəllif xiazm yaratmışdır.

Sözü gedən sintaktik üslubi vasitəyə ingilis dilində də çox rast gəlinir. Məsələn:

*1) In peace sons bury their fathers,
war fathers bury their sons. (60,13)*

*2) Down dropped the breeze, But in
The sails dropped down. (58,3)*

İpofora (Hypophora). Bədii üslubda sual verən şəxsin həmin suala özünün cavab verməsi ipofora adlanır. İzahlı dilçilik terminlərində belə bir söz qeydə alınmamışdır. Lakin bu, o demək deyildir ki, Azərbaycan bədii üslubunda belə bir vasitə yoxdur.

Evi, məşını, bu boyda qır-qızılı sənə kim aldı?

Əlbəttə ki, mən ağılsız.

Sual: Nə üçün İran camaatı yoxsul və fəqirdir?

Cavab: Ona görə ki, əkinçilik, ticarət, maldarlıq, fəhləlik və bu kimi peşələrin qayda-qanunlarından xəbərsizdirlər. (51,42)

İngilis dilində, əsasən, klassik əsərlərin dilində sual-cavaba əsaslanan bu sintaktik üslubi vasitədən istifadə olunur:

What is honor? A word. What is in that word 'honor'? What is that 'honor'? Air. A trim reckoning! Who hath it? He that died o' Wednesday. Doth he feel it? No. Doth he hear it? No. 'Tis insensible, then? Yea, to the dead. But will it not live with the living? No. Why? Detraction will not suffer it. Therefore, I'll none of it. Honor is a mere scutcheon. And so ends my catechism. (64,1)

İpoforanın bədii sualdan fərqi odur ki, bədii sualda müəllif sualı verir, lakin cavabını vermir.

NƏTİCƏ

Üslubi vasitələr Azərbaycan dilində “bədiifadə” və “bədiitəsvir” vasitələri kimi qruplaşdırılır. İngilis dilində isə bədiifadə üslub vasitələri əsasən, fonetik, leksik, sintaktik üslubi vasitələr adları altında təsnif olunur. Bu fərq ona görədir ki, bədiifadə üslub vasitələrinə Azərbaycan dilində həm də ədəbiyyatın epik növü olan təsvir üsulu nöqteyi-nəzərindən yanaşılır. Ədəbiyyatşünaslıqda bədiifadə əsərdə hadisə və ya əşyanın əlamətlərinin sözlə ifadəsi təsvir adlanır. Təsvir də təhkiyə kimi, əsasən, epik növ üçün səciyyəvi olan ifadə üsuludur. İngilis dilində bədiifadə üslub vasitələri isə dilçilik elminə xas dil aspektləri-fonetik, leksik və sintaktik vahidlər nöqteyi-nəzərindən təhlil olunur. Belə ki, Azərbaycan dilində bədiifadə üslub vasitələri həm ədəbiyyatşünaslıq, həm də dilçilik elmi ilə əlaqələndirildiyi halda, ingilis dilində bu vasitələrə yalnız dilçilik nöqteyi-nəzərindən yanaşılır.

Hər iki dildə üslubi vasitələr 3 vasitənin köməyi ilə yarana bilər. Hər f və səslərlə fonetik, söz və söz birləşmələri ilə morfoloji, cümlə ilə sintaktik üslubi vasitələri yaradırıq.

Dildəki leksik-qrammatik vahidlərə, xüsusilə də sintaktik konstruksiyalara yalnız qrammatik qiymət vermək düzgün deyil, onlara həm də üslubi dəyər vermək lazımdır. Belə ki, yazılı və şifahi nitqin qurulması mütləq üsluba əsaslanır və bu anlamda, dildəki vahidlər, həm də üslub vasitələridir.

Bədiifadə üslubda şeirin hər bəndində, hətta eyni misrasında təkrar olan anafora və ya epifora digər adi təkrarlardan daha çox üslub imkanına malikdir. Eyni misra daxilində təkrarın yaratdığı üslub özəlliyini isə digər təkrarlar eyni səviyyədə təzahür etdirə bilmir.

Müqayisə edilən dillərdə sintaktik üslubi vasitələr demək olar ki, oxşar şəkildə işlənmişdir. Bunlardan anafora, epifora, antiteza, paralelizm, ellipsis, ritorik sual, inversiya, parçalanma, canlanma, xiazm, bədiifadə xitab və s. üstünlük təşkil edir.

Dildə təkçə bir üslub vasitəsi deyil, üslub vasitələrinin birliyi bədiilik yaradıb onu daha çox gücləndirə bilər.

İngilis və Azərbaycan dillərində mətnin əlaqələndirilməsində sintaktik vasitələrin rolu böyükdür. Əsasən də, sintaktik paralelizmin hər iki dilin norma və qanunauyğunluqlarına uyğun olaraq işlənməsini müşahidə etmək mümkündür. Paralelizm ayrı-ayrı sözlərin və cümlənin müəyyən qaydada yerləşməsidir və bu yerləşmə fikirləri, obrazları birləşdirməyə xidmət edir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. Abdullayev A.S. Nitq mədəniyyəti və natiqlik məharəti haqqında. Bakı, Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, 1968, 251s.
2. Abdullayev Ə. Aktual üzvlənmə və mətn. Bakı: Xəzər Univ-ti nəşri, 1998, 190s.
3. Abdullayev Ə.Z. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında tabeli mürəkkəb cümlələr// ADU-nun elmi əsərləri. 1973, №3, s.24-32.
4. Abdullayev K. Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər. Bakı: Mütərcim, 2012, 608s.
5. Adilov M.İ. Azərbaycan dilində sintaktik təkrarlar. Bakı, Elm, 234s.
6. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı, Oçerklər. Bakı, Elm, 1970, 360s.
7. Bəylərova A.M. Azərbaycan bədii dilində sintaktik-üslubi vasitələr. filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiya. Bakı, 2007, 152s.
8. Bəylərova A.M. Bədii dildə üslubi fiqurlar. Bakı, Nurlan, 2008, 212s.
9. Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı. Bakı, Azərbaycan-Pedaqoji Ədəbiyyatı nəşriyyatı, 1962, 272s.
10. Əfəndiyeva T.Ə. Azərbaycan dilinin bədii ifadə vasitələri. Bakı, Elm, 1973, 77s.
11. Əfəndiyeva T.Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin üslubiyyat problemləri. Bakı, Nurlan, 2007, 184s.
12. Əkbərov Ə.H. Müasir Azərbaycan dilinin üslubiyyatı. Bakı, ADPU nəşriyyatı, 2016, 359s.
13. Əliyev K.Y. Üslubiyyat və üslublar sistemi. Bakı, ADU, 1985, 85s.
14. Əliyeva X.Ş. İngilis və Azərbaycan dillərində mürəkkəb sintaktik konstruksiyaların çoxmənəvilik və onların transformasiya imkanları. filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiya. Bakı, 2016, 136s.

15. Hacıyeva K.B. Leksik təkrarlar mürəkkəb sintaktik bütövü yaradan faktor kimi Azərbaycan və ingilis dillərinin materialları əsasında. Filol. elm. nam. dis Bakı, 2010, 144s.
16. Həbibova K.Ə. Müasir Azərbaycan dilində elliptik cümlələr və onların üslubi xüsusiyyətləri. filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiya. Bakı, 2008, 132s.
17. Həsənov H.Ə. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları. Bakı, Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 1999, 288s.
18. Hüseynova H.E. Bədii əsərlərin üslubi sintaksisi: Mir Cəlalın bədii əsərləri əsasında. Bakı, ADPU, 2016, 232s.
19. İsrailova G.F. İngilis və Azərbaycan dillərində təkrarlar bədii mətn yaratma vasitə kimi (İngilis və Azərbaycan dilləri materialları əsasında). filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiya. Bakı, 2013, 130s.
20. Kazımov Q.Ş. Bədii ədəbiyyatda komizm üsulları. Bakı, 1987, 227 s.
21. Məmmədov A. Mətnin yaranmasında formal əlaqə vasitələrinin sistemi. Bakı: Elm, 2001, 144s.
22. Musayev O. (Türksevər). İngilis dilinin qrammatikası. Bakı: Qismət, 2007, 608 s.
23. Orucova Ş.Ə. Türk dillərində xitab. filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiya. Bakı, 2006, 150s.
24. Səfərəliyeva Y. Təkrar mətn yaradan sintaktik üslubi vasitə kimi. //Azərbaycan müəllimi.-2015.- 5 sentyabr.- S.5.
25. Şiriyev F.A. Azərbaycan dilinin nitq mədəniyyəti və ritorika. Bakı, 2014, 400s.
26. Vəliyev K.N. Azərbaycan dilinin poetik sintaksisi. Bakı, ADU, 1981, 76s.
27. Xəlilov B.Ə. Nitq mədəniyyəti. Bakı, 2017, 106s.
28. Xudaverdiyev K.F. Təkrar bədii mətnə koheziya vasitəsi kimi (İngilis dilinin materialı əsasında). filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiya. Bakı, 2005, 150s.

Rus dilinda

- 29.Абдуллаев К.М. Лингвистика текста. Программа спецкурсов. Баку, Изд. Азгосуниверситета, 1982, 97 с.
- 30.Аустерлиц Р. Параллелизм.// Poetics. Poetika. Поэтика. –Warszawa. 1961, с.439-443.
- 31.Блумфилд Л. Язык. – Москва: Прогресс, 1968, 608с.
- 32.Брик О.М. Звуковые повторы. Анализ звуковой структуры стиха. М.: Наука, 1974, 136с.
- 33.Скальяренко Р.В. Лингвостилистические особенности синтаксического параллелизма (на материале англо-американской художественной прозы XX века): Автореф. дисс... канд. филол. наук. Москва, 1987, 24с.
- 34.Вардуль И.Ф. Основы описательной лингвистики. М., Наука, 1977, 360с.
- 35.Головенченко Ф.М. Введение в литературоведение. М.: Высшая школа, 1964, с.193.
- 36.Долинин К.А. Стилистика французского языка. Л.: Просвещение, 1978,с.137-138.
- 37.Ефимов А.И. Стилистика художественной речи. М.: изд-во Московского университета, 1961, с.458.
- 38.Зыховская Н.Л. Словесные лейтмотивы в творчестве Достоевского: Авторефер. дисс. канд. филол. наук. Екатеринбург, 2000, 16 с.
- 39.Казакова Т.А. К интерпретации однокоренных повторов в поэтическом тексте.// Интерпретация художественного текста в языковом ВУЗе (на материале немецкого языка) – Ленинград, ЛГПИ, 1938, с.29-36.
- 40.Кожина М.Н. Стилистика русского языка. М.: Просвещение, 1977, с.152.
- 41.Курбатов Х.Р. Татарская лингвистическая стилистика и поэтика. М.: Наука, 1978, с.131.
- 42.Попова И.А. Неполные предложения в современном русском языке // Труды Института языкознания АН СССР, том 2, М., 1953, с.55-56.

43. Розенталь Д.Э. Практическая стилистика русского языка, изд. 4-е. М.: Высшая школа, 1977, с.300.

44. Солганик Г.Я. Синтаксическая стилистика (сложное синтаксическое целое). М.: Высшая школа, 1991, 181 с.

İngilis dilində

45. Kehler A. Coherence and the Resolution of Ellipsis // Linguistic and Philosophy. 2000, 23.6, p533-575.

Bədii ədəbiyyat

46. Alfred Lord Tennyson. Poems. London, The World's Poetry Archive, 2012, 875p.

47. Aşıq Ələsgər. Əsərləri. Bakı, Şərq-Qərb, 2004, 400s.

48. Bəxtiyar Vahabzadə. Seçilmiş əsərləri. İki cildə. I cild. Bakı, Öndər nəşriyyatı, 2004, 328s.

49. Bronte C. Jane Eyre. Free ebooks at Planet ebook.com, 691p.

50. Cəfər Cabbarlı. Əsərləri. Dörd cildə. II cild. Bakı, Şərq-Qərb, 2005, 360s.

51. Ənvər Məmmədخانlı. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Avrasiya Press, 2005, 209s.

52. Mikayıl Müşfiq. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Şərq-Qərb, 2004, 352s.

53. Salinger J.D. The Catcher in the Rye. Penguin Books LTD, 2003, 116p.

54. Səməd Vurğun. Seçilmiş əsərləri. Beş cildə. I cild. Bakı, Şərq-Qərb, 2005, 264s.

55. Shakespeare W. The Merchant of Venice. London, Penguin Books LTD, 2000, 238p.

56. Vidadi. Əsərləri. Bakı, Öndər nəşriyyatı, 2004, 128s.

İnternet resursları

57. Məmmədquluzadə C. "Azərbaycan" məqaləsi.

[https://az.wikisource.org/wiki/Az%C9%99rbaycan_\(C%C9%99lil_M%C9%99m%C9%99dquluzad%C9%99\)](https://az.wikisource.org/wiki/Az%C9%99rbaycan_(C%C9%99lil_M%C9%99m%C9%99dquluzad%C9%99))

58. Stevenson R.L. My Treasures.

http://www.mothersgoosecaboose.com/rls/3up_MyTreasures.pdf

59. William Blake. The lamb. <https://poets.org/poem/lamb>

60. Jack London. Love of life.

<https://www.livrosgratis.com.br/ler-livro-online-123089/love-of-life-and-other-stories>

61. <https://thestrip.ru/en/face/ponyatie-antiteza-antiteza-eto-edinstvo-i-borba/>

62. <https://examples.yourdictionary.com/anastrophe-famous-examples-in-literature-and-speech.html>

63. <https://warbletoncouncil.org/prosopopeya-personificacion-12269>

64. <https://literarydevices.com/hypophora/>